

**АЛИШЕР НАВОЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ
ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01
РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

**АЛИШЕР НАВОЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

Кўлёзма хуқуқида
ЎДК: 37.091.3:398(043.3)

ЮСУФЖОНОВА НАЗОКАТ НИҒМАДЖОНОВНА

**ТУРКИЙ ХАЛҚ ЭПОСЛАРИНИ ҚИЁСИЙ-ТИПОЛОГИК ЁНДАШУВ
АСОСИДА ЎҚИТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ**

**13.00.02 – Таълим ва тарбия назарияси ва методикаси
(ўзбек адабиёти)**

Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий
даражасини олиш учун ёзилган диссертация

Илмий раҳбар:

Қозоқбай Йўлдошев,
Педагогика фанлари доктори, профессор

Тошкент – 2023

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
--------------------	---

I БОБ. УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИНИ ЎҚИТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

1.1-§. “Адабиёт” дарсликларида халқ достонлари мавзусининг тақдим этилиши.....	12
1.2-§. Халқ достонларини ўқитишдаги мураккабликлар ва уларнинг сабаблари тавсифи.....	47

II БОБ. ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР ДОСТОНЛАРИНИ ҚИЁСЛАБ ЎҚИТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

2.1-§. Халқ достонлари бадииятидаги эпос ва мифопоэтик тафаккур муштараклигини англишиш йўллари	60
2.2-§. Сайёр сюжет ва поэтик мотивларни қиёсий таҳлил асосида ўқитишнинг афзалликлари.....	74
2.3-§. Халқ достонларини қиёсий ўрганиш – туркий халқлар руҳиятини англаш воситаси	86

III БОБ. ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИНИНГ АМАЛИЁТГА ТАТБИҚИ ВА ТАЖРИБА-СИНОВ ИШЛАРИНИНГ ТАҲЛИЛИ

3.1-§. Халқ достонларини ўқитиш технологиясини такомиллаштириш йўллари.....	95
3.2-§. Тажриба-синов ишларининг мазмуни ва эришилган натижаларнинг таҳлили.....	113

УМУМИЙ ХУЛОСА ВА ТАВСИЯЛАР	128
---	-----

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	131
---	-----

ИЛОВАЛАР	145
-----------------------	-----

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон таълим тизимида ижодкор, баркамол шахс камолоти омилларидан бири сифатида халқ эпосларини ўқитиш, ўқувчиларни халқнинг тарихи, азалий урф-одатлари ва анъаналари билан таништиришга алоҳида аҳамият қаратиш тенденцияси кузатилади. Чунки халқ достонларида миллатнинг ўзини англаши, ўзлигини намоён қилиш хислатлари, интилишлари, орзу-умидлари, ҳаёт тарзи, дунёқараши акс этган бўлади. Диссертациянинг долзарблиги таълим босқичларида ўқитиладиган туркий халқлар эпослари бадииятидаги етакчи мотивларни тарихий-генетик, қиёсий-типологик таҳлил асосида ўқитишнинг илмий-методик асослари ишлаб чиқилганида кўринади.

Дунё амалиётида маънавий меросни асраш ва модернизациялашган таълим-тарбия тизими асосида ўқитиш, педагог-ходимларнинг касбий компетентлигини давр талабларига мос ҳолда ривожлантиришга оид кўплаб илмий тадқиқотлар олиб борилмокда. Айни пайтда асрлар давомида миллат маънавиятини шакллантиришга хизмат қилиб келган халқ достонларини ўқитишнинг илмий-педагогик асосларини яратиш, ёш хусусиятларидан келиб чиқсан ҳолда ўқувчиларда эпик асарларни таҳлил қила олиш компетенцияларини мукаммаллаштириш ва бу жараёнга инновацион таълим технологияларини татбиқ этиш муҳим аҳамият касб этади.

Республикамизда бир юз ўттиздан зиёд миллат ва элат вакиллари яшаётганлиги, ўн олтига конфессияга мансуб диний ташкилотлар фаолият юритаётганлиги миллатлараро дўстлик ва ҳамжиҳатликни янада ривожлантириш, барча фуқаролар учун teng ҳуқуqlарни таъминлаш муаммоси таълим тизимида туркий халқлар адабиётини қиёсий ўқитиш маънавий-маърифий, сиёсий-мағкуравий жиҳатдан ғоят долзарб эканлигини кўрсатади. Ишда туркий халқларга хос образлар тизими ва сайёр эпик мотивлар халқ дунёқарашининг поэтик тафаккур босқичини ифода этиб, инсоният қалби, ички дунёси, руҳияти, тафаккур тараққиётини акс эттирувчи

муҳим восита эканлиги мисоллар орқали асосланган. Бу эса, ўз навбатида, туркий халқларнинг тарихий-маданий алоқалари, тили ва маънавияти тарихини ўрганишга, шу орқали ўқувчиларда қиёсий таҳлил қўникмаларини шакллантиришга ҳамда эпик асарларни чукур ўзлаштиришга имкон беради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 февралдаги ПФ-60-сон “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”, 2022 йил 11 майдаги ПФ-134-сон “2022-2026 йилларда халқ таълимини ривожлантириш бўйича миллий дастурни тасдиқлаш тўғрисида”, 2019 йил 29 апрелдаги ПФ-5712-сон “Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимини 2030 йилгacha ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги фармонлари, 2017 йил 6 апрелдаги 187-сон “Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида”ги қарори ҳамда мазкур соҳага тегишли бошқа норматив-хуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация муайян даражада хизмат қиласди.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, хуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” устувор йўналишларига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Республикаизда умумий ўрта таълим мактабларида адабиёт ўқитиш муаммолари А. Зуннунов, Н. Хотамов, С. Долимов, Қ. Аҳмедов, Ҳ. Убайдуллаев каби методист олимлар томонидан махсус ўрганилиб, услубий қўлланма ва монографиялар нашр этилган¹.

¹Зуннунов А., Хотамов Н., Эсонов Ж., Иброҳимов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1992; Долимов С. 8-синф “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслиги учун методик қўлланмана. – Т.: Ўқитувчи, 1980; Долимов С., Убайдуллаев Ҳ., Аҳмедов Қ. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1967.

Шунингдек, Қ. Йўлдошев, Б. Тўхлиев, С. Матчонов, Р. Ниёзметова, Қ. Хусанбоева, М. Мирқосимова, А. Абдураззоқов каби олимларнинг адабиёт ўқитиши методикасига оид монография, ўкув-услубий қўлланма ва дарсликларида ҳам таълим босқичларида эпик асарлар, жумладан, халқ достонларини ўқитиши усуллари ва қонуниятларига бевосита ёки билвосита дахлдор жиҳатлар борлигини эътироф этиш ўринлид/ир².

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигида туркий халқ қаҳрамонлик эпосларининг тарихий аҳамияти ва бадиий қиммати қўплаб фольклоршунос, адабиётшунос, файласуф, тарихчи, этнографлар, хусусан, М. Таҳмасиб, А. Шамил, Ф. Баят, С. Ўзтелли, Г. Снесаров каби таниқли олимлар томонидан тадқиқ этилган бўлиб, тадқиқотда қўйилган вазифаларни бажаришда уларнинг асарлари ва илмий хуносаларига таянилди³.

С. Читти, Д. Opp, М. Голдберг, Т. Эллис, М. Куэк, Р. Дуффи, А. Гин, Д. Сафин каби олимлар томонидан амалга оширилган ишларда халқ достонларини замонавий авлод вакилларига янги шаклда ўргатишга катта эҳтиёж мавжудлиги, эпик асарларни ўрганишда медиа-интерактив дарсларнинг ўрни ва аҳамияти атрофлича ўрганилган бўлиб, “Равшан” достонини ўрганиш бўйича тузилган интерактив мобил қўлланмани яратишда

²Йўлдошев Қ. ва бошқалар. Адабиёт ўқитиши методикаси. – Т.: Республика ўкув-методик маркази, 1994; Yo'ldoshev Q., Qodirov V. Adabiy saboqlar – 7. O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma. – Т.: Sharq, 2005. Yo'ldoshev Q., Qodirov V., Yo'ldoshbekov J. Adabiy saboqlar – 9. O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma. – Т.: Yangiyo'l poligraf servis, 2006; Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиши методикаси. – Т.: Янги аср авлоди, 2006; Мирқосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш усуллари. Пед. фан. докт. ...дисс. – Т.: 1995; Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. – Т.: Баркамол-файз-медиа, 2018.

³Şamil A. Azərbaycan şıfahiy xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər / A. Şamil. – Bakı, Nurlan, 2009; Təhmasib M. Azərbaycan dastanları. – Beş cilddə. – IV cild. – Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı, 1969; Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный-героический эпос, М, 1947; Об эпосе “Алпамыш”, Т.: 1959; Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка, М.1960; Алпамыс батыр. Алма-Ата, 1961; Mirzaev T. “Alpomish” dostonining o‘zbek variantlari, Т.: 1968; Alpamys, Nukus, 1981; Öztelli C. Yeni bilgilerle Korğlu / C. Öztelli // Türk folklor araştırmaları. – 1969. – № 238. – S. 5277–5279; Xoshniyazov J. Qoraqalpoq qahramanlıq dastanı “Alpamys”, Nukus, 1992; Ingong O. “Alpomish” va “Jumo’ng” dostonlarining qiyosiy tipologiyasi. Filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Т.: 2014; Еремеев Д. Этногенез турок. Происхождение и основные этапы этнической истории. – М.: Наука, 1971.

жаҳон таълим тизимида интерактив ўқитиши тизимидан фойдаланиш масалалари тадқиқ этилган маҳаллий ва хорижий илмий манбалар ўрганилди⁴.

Мавжуд илмий-методик манбаларда умумтаълим мактабларида туркий халқ достонларини қиёсий-типологик йўсинда ўқитиши масаласи шу вақтга қадар назарий-монографик аспектда ўрганилмагани боис унинг илмий, назарий ҳамда методик асосларини яратиш долзарб масала экани кўринади.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ “Ўзбек адабиёти тарихи ва фольклорини тадқиқ этишнинг долзарб масалалари” мавзуси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади умумий ўрта таълим мактабларида туркий халқлар достонларини қиёслаб ўқитиши самарадорлигини оширишнинг илмий-педагогик асосларини ишлаб чиқиш ҳамда халқ достонларини ўқитиши тизимида мультимедиа мажмуасини яратишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

юртимиздаги таълим ўзбек, қозок, қирғиз, туркман ва қорақалпоқ тилларида олиб бориладиган умумий ўрта таълим мактабларида халқ

⁴Orr D. Earth in Mind: on education, environment and human prospect. Island Press, 2nd Edition. – Chicago: 2004; Goldberg M. Social conscience. The ability to reflect on deeply-held opinions about social justice and sustainability, in: STIBBE. The Handbook of Sustainability Literacy. Skills for a changing World, Devon. – Germany: 2009; Ellis T. Multimedia enhanced educational products as a tool to promote critical thinking in adult students. Journal of Educational Multimedia and Hypermedia, 10(2), 2001; Kuek M. Developing critical thinking skills through integrative teaching of reading and writing in the L2 writing classroom (PhD thesis). Newcastle University, 2010; Duffy P. Engaging the YouTube Google-eyed generation: Strategies for using Web 2.0 in teaching and learning. Electronic Journal e-Learning, 6(2), 2008; Сафин Д., Мусина Р. Интерактивные методы преподавания и учения. Учебно-методическое пособие. – Душанбе: 2006; Сафин Д., Мусина Р. Интерактивные методы преподавания и учения. Теоретические основы интерактивного обучения. Учебное пособие. – Т.: 2007; Гин А. Приемы педагогической техники: Свобода выбора. Открытость. Деятельность. Обратная связь. Идеальность. Пособие для учителя. – Москва: Вита-пресс, 2000; Ҳайитов А., Боймуродов Н. Таълимда ноанъанавий дарслар ва интерфаол усуллардан фойдаланиш. – Т.: Янги аср авлоди, 2006.

достонларини ўқитишнинг ҳозирги ҳолатини ўрганиш, мавжуд мураккабликларни тажриба ва кузатувлар асосида тавсифлаш ҳамда уларни бартараф этиш йўлларини белгилаш;

туркий халқ достонларидағи етакчи мотивлар ва образлар тизимининг ўхшашиб ҳамда фарқли жиҳатларини қиёслаб ўрганиш ўқувчиларда кенг дунёқараш, миллий ва умуминсоний туйғуларни шакллантиришини илмий-методик жиҳатдан асослаб бериш;

халқ достонларини ўқитиш мавзуси юзасидан таълимнинг янги технологияларини ўз ичига олган интерактив қўлланмада бериладиган савол-топшириқларни жамлаш ва уларни самарадорлик нуқтаи назаридан таснифлаб чиқиши;

ўқув материалларининг замонавий графика, аудио ва видео форматини ўзида мужассамлаштирган, дарсларнинг интерактивлик даражасини оширувчи мультимедиали мобил қўлланманинг тузилиши ва таркибини ишлаб чиқиши ҳамда таълим жараёнига татбиқ этиш самарадорлигини аниқлаш.

Тадқиқотнинг обьекти сифатида юртимиздаги таълим ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман ва қорақалпоқ тилларида олиб бориладиган умумий ўрта таълим мактабларида халқ достонларини ўқитиш жараёни танлаб олинди.

Тадқиқотнинг предметини ташкил қиласди.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқотни ёритишида таҳлилий ва тавсифловчи, сўровнома, экспериментал, қиёсий, статистик каби усуллардан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуидагилардан иборат:

умумий ўрта таълим босқичларида халқ достонларини ўқитишдаги мураккабликлар биринчи марта юртимиздаги таълим ўзбек, қозоқ, қирғиз,

туркман ва қорақалпоқ тилларида олиб бориладиган мактаблар мисолида аниқланган ҳамда уларни бартараф этишнинг илмий педагогик аспектлари (аниқлик, тўлиқлик, замонавийлик, ёшига мослик, кетма-кетлик, интеграция) такомиллаштирилган;

туркий халқлар эпосларидаги паралелликларни қиёслаб ўқитиш ўқувчиларнинг нафақат адабий тайёргарлигини ошириши, дунёқараси ва тафаккурини ривожлантиришга хизмат қилиши, балки ўқувчи-ёшларда этник илдизларнинг умумийлигига доир тасаввур уйготиб, миллий толерантлик ва байналминаллик туйғуларини шакллантиришнинг илмий асосланган тизими (илмийлик, байналминаллик, қиёсий таҳлил, бадиийлик, тушунарлилик тамойиллари) такомиллаштирилган;

миллий ва халқаро тадқиқотларга асосланган дарслик яратишдаги энг яхши тажрибалар асосида “Равшан” достонини ўқитишга мўлжалланган интерактив мобил қўлланма яратилиб, ўқувчиларнинг ўқув фаоллигини шакллантириш технологиялари (ижодий топшириқлар, интерфаол методлар, савол-топшириқлар, баҳолаш мезонлари) такомиллаштирилган;

замонавий дизайн ҳамда мультимедиа материаллари орқали янгича ёндашув ва ечимлар асосида туркий халқлар достонларини ўқитишга қаратилган электрон дарсликларнинг методик базаси – inter-aktiv.uz платформаси яратилиб, дарсларни электрон мосламалар асосида ўқитиш методикаси анъанавийлик ва замонавийлик тамойилларига кўра такомиллаштирилган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қўйидагилардан иборат:

адабий таълим жараёнида халқ достонларини ўқитишнинг ҳозирги ҳолати таҳлил қилиниб, амалдаги дарсликларда учрайдиган айрим хато ва камчиликларнинг умумий тавсифини очиб бериш орқали ўқув жараёнини такомиллаштириш зарурлиги асослаб берилган;

туркий халқлар эпосларини қиёслаб ўқитиш мазмунини янгилаш орқали ўқувчиларда умумий этногенетик илдизни билиш, ўзга миллатга хос руҳиятни англаш каби эзгу маънавий сифатларни шакллантириш усуллари ва дарс самарадорлигини ошириш бўйича амалий таклиф ҳамда тавсиялар ишлаб чиқилган;

илғор педагогик технологиялар асосида таълим ўзбек тилида олиб бориладиган умумий ўрта таълим мактаблари учун “Равшан” достонини ўрганишга мўлжалланган замонавий мобил қўлланма яратилган;

ўқувчиларни тадқиқотлар, лойиҳалар ва тақдимотлар орқали баҳолаш, уларда таққослаш, умумлаштириш, қиёслаш, танқидий фикрлаш, ижодкорлик, жамоа бўлиб ишлаш каби ҳаётий кўникумаларни шакллантиришнинг шакллари, методлари ва воситалари ишлаб чиқилган.

Тадқиқотнинг ишончлилиги диссертация ишида илгари сурилган фикрлар, таҳлил ва мулоҳазалар маҳаллий ва хорижий олимларнинг илмий-назарий ғояларига асосланганлиги, хуроса ва тавсиялар, шунингдек, тадқиқот доирасида яратилган интерактив мобил мўлланманинг амалиётга жорий этилганлиги ва тажриба-синов ишларида ижобий натижа берганлиги ҳамда олинган натижаларнинг ваколатли органлар томонидан тасдиқланганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти қиёсий адабиётшунослик, методика, педагогика, социология соҳасидаги изланишларда фойдаланиш, тадқиқот доирасида илгари сурилган фикр ва ғоялар, таҳлиллар, илмий хуроса ва тавсиялар дарслик, ўқув қўлланма ҳамда монографиялар яратища, умумтаълим мактаблари ўқитувчилари учун методик қўлланмалар, олий таълим муассасалари талабалари учун маъруза матнлари тайёрлашда манба бўлиб хизмат қилиши билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти “Адабиёт” фанидан замонавий интерактив мобил дарсликларни яратиш ва қўллашда методик манба бўлиши, халқ достонларини мультимедиа мажмуаси ёрдамида замонавий ёндашув асосида ўқитиш “Адабиёт ўқитиш методикаси” фанини бойитиши, ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқ саводхонлигини ошириб, ижодий, мантиқий ва мустақил фикрлаш компетенцияларини ривожлантириши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Умумий ўрта таълим мактабларида туркий халқлар достонларини қиёслаб ўқитиш бўйича олинган илмий натижалар асосида:

туркий халқ достонларидағи кўчма сюжет, етакчи мотивлар ва образлар руҳиятидаги паралелликларни қиёсий-типологик ёндашув асосида таҳлил қилиш ҳамда таълим жараёнига татбиқ этишга оид илмий хуносалардан Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида 2018-2020 йилларда бажарилган ПЗ-20170927147 рақамли “Қадимги даврлардан XIII асргача бўлган туркий ёзма манбалар тадқиқи” мавзусидаги амалий лойиҳада фойдаланилди (Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг 2022 йилнинг 8 сентябрдаги 04/1-2475-сонли маълумотномаси). Натижада халқ эпосларидағи мифопоэтик тафаккур, мотивлар тизими ҳамда семантикаси қиёсий-руҳий таҳлил орқалигина юзага чиқиши ойдинлашиб, халқ достонларини қиёслаб ўқитиш механизми такомиллаштирилган;

туркий халқлар достонларининг қиёсий таҳлиллари орқали аниқланган муштараклик ва ўзига хос жиҳатларига оид илмий-назарий қарашлардан Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси “Ўзбекистон тарихи” телеканалининг “Тақдимот”, “Ҳамма учун” кўрсатувлари сценарийсини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон миллий телерадиокомпаниясининг 2022 йил 20 майдаги 02-06-705-сонли маълумотномаси). Натижада

теледастурларнинг халқчил, қизиқарли ва оммабоп бўлиши таъминланиб, туркий халқларнинг келиб чиқиш тарихи, турмуш тарзи ва тафаккуридаги ўхшаш жиҳатлар достонларда акс этгани, халқ достонларини ўқитишга доир замонавий интерактив мобил қўлланма яратилгани ҳақидаги маълумотлар билан бойитилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 3 та халқаро ва 3 та республика илмий-амалий анжуманида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича жами 16 та илмий иш, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси томонидан докторлик диссертациялари асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 10 та мақола, шундан 5 таси хорижий илмий журналларда чоп этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч асосий боб, умумий хуносалар, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловадан иборат бўлиб, асосий ҳажми 144 саҳифани ташкил этади.

І БОБ. УМУМТАЛЬИМ МАКТАБЛАРИДА ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИНИ ЎҚИТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

1.1-§. Умумий ўрта таълим мактабларининг “Адабиёт” дарслекларида халқ достонлари мавзусининг тақдим этилиши

Таълим тизимини такомиллаштириш – Янги Ўзбекистоннинг устувор вазифаларидан бири. Дастреб таълим-тарбия тизими олдига ҳар томонлама баркамол авлодни тарбиялаш вазифаси қўйилган бўлса, кейинроқ яхши таълим олиб, касб эгаллашга ўтилди. Вақти келиб, ҳар иккала ёндашув ҳам танқидга учради. Бугунги кун ўқувчисидан ижодкорлик, яратувчанлик, ўрганган билимларини вазиятга қараб бойита олиш ва узлуксиз равишда илм-фан ютуқларини ўзлаштириб бориш талаб қилинмоқда⁵. Шу маънода адабий таълим мазмунини белгиловчи дастур, дарслек ва ўқув қўлланмаларни фан тараққиёти ва жамиятдаги ўзгаришлар асосида доимий янгилаб бориш замон талаби ҳисобланади.

Кейинги йилларда умумтаълим мактаблари учун бир мунча такомиллашган дарслекларининг янги авлоди яратилди. Хусусан, “Адабиёт” фани дарслеклари муаллифлари томонидан ўқувчиларнинг дунёқарashi, ёш, физиологик ва психологик хусусиятлари ҳамда адабий таълимдан кўзланган дидактик мақсадлардан келиб чиқиб, ўқув дастурига бадиий жиҳатдан юксак ижод намуналари киритилди. “Адабиёт” фанидан Миллий ўқув дастурида ўқувчиларнинг адабий қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатларига муносабат

⁵Innerarity C. Understanding Schools and Schooling. – London: Rouledge Falmer, 2010; Tikly L. Towards a Framework for Understanding the Quality of education. No. 27. – Oxford: EdQual Working Paper, 2010; Thornton B., Peltier G., Perreault G. Systems Thinking: A Skill to Improve Student Achievement. Vol. 77, No. 5. – Chicago: Taylor & Francis, Ltd, 2022; Hargreaves D. Leading a self-improving school system. – Nottingham, UK: National College for School Leadership, 2016; Goldberg M. Social conscience. The ability to reflect on deeply-held opinions about social justice and sustainability, in: STIBBE. The Handbook of Sustainability Literacy. Skills for a changing World. – England: Devon, 2009.

билдира олиш ва уни асослай билиш, ўрганилган бадиий асарлар тимсолларининг табиатидаги миллий хусусиятларни англай билиш ҳамда ўқиган асаридан олган таассуротларини ёрқин ифодалаб бера олиш⁶ каби билим, кўникма ва малакаларни эгаллашлари лозимлиги белгилаб қўйилган. Халқ донишмандлиги ва юксак тафаккури маҳсули бўлган, миллатнинг руҳиятини ифодаловчи халқ достонлари, шубҳасиз, ўқувчиларда адабий-нутқий ҳамда бадиий асарни таҳлил қилиш каби умумий таянч компетенцияларни шакллантиришда энг қулай восита ва омил бўлиб хизмат қиласди.

Умумий ўрта таълим “Адабиёт” дарсликлари ва ўқув дастурларини ўрганиш натижасида шуни айтиш мумкинки, дарсликларга киритилган халқ достонлари ва улардан берилган парчалар ўқувчининг ёш ва психологик хусусиятларига мос равища танланган. Зоро, Э. Абдувалитов ёзганидек, “Асарнинг ғоявий-бадиий хусусиятлари билан ўқувчининг маънавий эҳтиёжи ўртасидаги алоқани тиклаш адабий таълимнинг бош вазифаси”⁷. Аммо шу вақтга қадар қайси халқ достони нечанчи синфда, нима учун, қанча ва қандай ўрганилиши борасида маҳсус илмий тадқиқотлар олиб борилмагани халқ достонларини ўқитиша қатор камчилик ва қийинчиликларга сабаб бўлмоқда.

Афсуски, аксарият ўқувчилар бадиий асарнинг дарсликда берилган парчасини ўқиши билангина чегараланадилар. Бадиий асар матни билан тўлиқ танишиб чиқиши ўқувчига нима беришини тушунтириш, китоб мутолаасига тайёрлашда тўғри мотивация бера олиш муҳим ҳисобланади. Достондан сўнг берилган савол ва топшириқларнинг аксарияти ўтилган мавзуни кайта ҳикоялашга қаратилган. Бу яхши, албатта. Лекин улар ўқувчининг ижодий фикрлашига қаратилса, методик жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлар эди. Шундагина ўқувчилар достон ўтмишнинг бир ёдгорлигигина эмас ҳаракатдаги эстетика эканини ҳис қиласдилар.

⁶<https://www.unicef.org/uzbekistan/uz/recommendations-national-curriculum-framework>

⁷Абдувалитов Э. Умумий ўрта таълим мактабларида қардош халқлар адабиётини киёсий ўрганиш. Пед. фан. доктори (DSc) диссер. – Т.: 2020. 52-бет.

Мавжуд муаммолар ҳажман йирик ва бир неча варианларга эга бўлган халқ достонларини ўқитишнинг методик тизимини замон талаблари асосида янада такомиллаштиришни талаб этади. Мактабда ўқувчи ўзи истаган, фақат ўзига ёқсан адибнинг асарларини эмас, ўқув дастурига мувофиқ дарсликка киритилган барча мавзуларни ўзлаштириб бориши шарт ҳисобланади. Мажбурий дарсларни қизиқарли машғулотга айлантиришда ўқитувчининг маҳорати асосий ўрин тутади. Ҳар жиҳатдан пухта ва замон талабларига мос ҳолда яратилган дарсликлар ўқувчиларнинг адабий саводхонлигини ошириш, маънавий-эстетик жиҳатдан юксалишларида ҳам муҳим ўрин тутади.

Юртимиздаги таълим қозоқ, қирғиз, туркман, ўзбек ва қорақалпок тилларида олиб бориладиган умумтаълим мактабларининг “Адабиёт” фани дарсликларида халқ достонлари мавзусининг берилишини ўрганиш умумий ҳолатни таҳлил қилиш ва муайян хulosага келиш имконини беради.

Юртимиздаги умумтаълим мактабларининг 7-синф “Адабиёт” дарсликларида халқ достонлари мавзусининг ўрганилиши. Таълим қозоқ тилида олиб бориладиган умумий ўрта таълим мактабларининг 7-синф “Адабиёт” фани дарслиги “Халқ оғзаки адабиёти намуналаридан” рукни билан бошланади⁸. Унда қозоқ “Халқ оғзаки адабиёти”, шунингдек, “Лиро-эпик достонлар”нинг ўзига хос хусусиятлари ва гўзал намуналари ҳақида умумий маълумот берилган. Бир соат вақт ажратилган мазкур назарий маълумотлар юзасидан ўқувчилар билим ва кўникмаларини мустаҳкамлаш учун бирорта ҳам савол ва топшириқлар берилмаган.

Адабиёт дастурига кўра, мазкур синфда ўқувчиларга “Қиз Жибек” достонини ўқитиш кўзда тутилган бўлиб, унга уч соат вақт ажратилган⁹. “Қиз Жибек” қозоқ халқ оғзаки адабиётининг энг қадимий ва кўркам намуналаридан бири бўлиб, унда нафақат бир-бирига кўнгил қўйган икки ёшнинг соғ муҳаббати, самимий туйғулари куйланган, балки халқнинг асрий

⁸Сейданов Қ., Қалдыбаев Т., Бабашева Г. Умумий ўрта таълим мактабининг 7-синф “Адабиёт” дарслиги. – Т.: Шарқ, 2017.

⁹http://idum.uz/wp-content/uploads/2020/08/www.idum.uz_qozoq_tili_va_adabiyoti_fani_2020-2021.rar

қадриятлари ва турмуш тарзи ҳам ўзининг бадиий ифодасини топган. Мухтор Авезов ёзганидек, ошиқлик достонлари қозоқ халқ достонларининг етакчи тури бўлиб, унинг қаҳрамонлик достонларидан асосий фарқи образларнинг реалистик тарзда тасвирланишидир.

Дарсликда “Киз Жибек” достони” номли кичик сарлавҳа остида достоннинг қисқача мазмуни, асосий қаҳрамонлари ҳақида маълумот берилган. Достонда Бозорбой исмли бир бойнинг Тўлаган исмли ўғли 14 ёшидан ўзига муносиб ёр излаб, юзлаб сулув қизларнинг ичидан Сирлибой хоннинг Жибек исмли қизини ёқтириб қолади. Аммо отаси ўғлининг ўз юртини ташлаб, сафарга отланишига қаршилик қиласи ва фотиха бермайди. Шунга қарамай олис йўлга ёлғиз чиқсан Тўлаган Жибекка уйланмоқчи бўлган Бекажон томонидан ўлдирилади. Достоннинг биринчи қисмида Тўлаган ва Жибекнинг муҳаббати ҳикоя қилинса, иккинчи қисми акасини қидириб йўлга чиқсан укаси Сансишибойнинг жасорати ва қаҳрамонликларига бағишланади.

Достонда Тўлаган алп эмас, лирик қаҳрамон сифатидагина тасвирланади. У бошқа эпос қаҳрамонларидек соат сайин ўсмайди, болалигидан жасорати ва ботирлиги билан ном қозонмайди. Умрининг асосий мазмуни – ўзи севган ёрига уйланиш. Шунинг учун Жибек ҳақида эшитиши билан йўлга отланади. Гўзаллик ва садоқат тимсоли Жибек ҳам фаришта сифат бу йигитни севиб қолади, бевақт айрилиқдан қайғуга ботади. Қалмоқ хони Корен уни зўрлик билан олмоқчи бўлганида қаттиқ қаршилик кўрсатадики, у Тўлаганнинг “мен ўлсам, ортимда ёвга хор қилмас иним бор”, деган васиятини бажариши керак эди. Ёшлигидан алп бўлиб танилган Сансишибойнинг совут қалқонини олиб, отга миниб сафарга отланиши ботирнинг душман қўлида қолган ёрини қутқариш учун йўлга чиқсан қаҳрамонни эслатади. У Коренини енгиб, юртда адолатни қарор топтиради ва гўзал Жибекка уйланади.

Достонда ўқувчилар эътиборини қаратадиган муҳим жиҳатлардан бири шуки, “Ота қарғиши – ўқ”, деб билган халқ Тўлаганнинг мақсадига ета олмай, вафот этиб кетганига ачинса-да, буни табиий ҳолдек қабул қиласи, қонуният деб билади. Аксинча, ота ризолигини олган ўғилни афзal билган бахши ҳам,

тингловчи ҳам Сансизбойнинг ёвни енгиб, баҳтга етишишини ўринли, деб билади.

Дарсликдаги достондан келтирилган парчада Тўлаганнинг яқинлари билан хайрлашиб, Жибекнинг элига бориши, Қаршиға исмли баҳши билан бирга Жибекни излаб топиб, кўришиши ва Сирлибой хон билан бўлган сұхбати келтирилган.

Маълумки, ҳар бир адабий материалдан сўнг берилган асарнинг моҳияти ва бадииятини очишга қаратилган, қаҳрамонларнинг руҳий олами, ўзига хос характер-хусусиятларини англашга йўналтирилган савол-топшириқларнинг берилиши ўкувчиларнинг мавзуни чуқур ўзлаштиришларини таъминлайди. Ижодий ва мантиқий фикрлашга ўргатувчи, асар бадииятидаги ўзига хосликларни мустақил излаб топишга ундовчи савол-топшириқлардан унумли фойдаланиш ва амалиётга татбиқ этиш дарс самарадорлигининг асосий омилидир.

Мазкур дарсликда эса достондан берилган 17 бетлик парча сўнгидага олтитагина савол ва топшириқ берилган бўлиб, шулардан иккитаси “Халқ оғзаки адабиёти нима? Унинг турларини айтиб беринг” шаклида бўлса, қолган 4 таси “Қиз Жибек” достонининг мазмуни, салбий ва ижобий қаҳрамонлари кимлар эканлиги ҳақидаги жўн саволлардан иборат. Эътиборлиси, бу саволларга жавоб бериш учун достондаги парчани ўқиши шарт эмас. Эпос қаҳрамонларининг ҳар бири ҳақида алоҳида тўхталиб, “Тўлаган – қозоқ эпоси учун янги қаҳрамон”, “Жибек – ўз тенгини излаган гўзал”, “Сансизбой – асл ботирлик ифодаси”, “Бекажон билан Қорен тасвири” каби кичик мавзуларда уларнинг феъл-атвори, асарда тутган ўрни ҳақида маълумотлар бериб қўйилганки, юқоридаги саволларга жавоб бериш учун уларни ўқишининг ўзи етарли.

Шундан сўнг “Эпос” ҳақида кичик бир назарий маълумот ҳам берилганки, халқ оғзаки ижоди, уларнинг турлари, хусусан, лиро-эпик достонлар юзасидан маҳсус маълумотлар парчадан аввал бериб бўлиниб,

достоннинг сўнгига яна эпоснинг нималиги, унда қандай воқеаларнинг тасвирланиши ҳақида айтилиши бироз ноўриндек кўринади.

Таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган умумий ўрта таълим мактабининг 7-синф “Адабиёт” дарслиги¹⁰ “Адабиёт тарихи ва фольклори ҳақида тушунча” (1 соат) бериш билан бошланади. Шуни айтиш керакки, дарсликда мавзулар йўналишларига кўра маълум бир рукиларга ажратилмаган. Қорақалпоқ фольклори, унинг турлари ва изоҳланиши, халқ бахшилари, айтишувлар, миф ва фантазия каби бир қанча мавзуларда умумий назарий маълумотлар берилса-да, ўқувчиларнинг янги ўрганган билим ва кўникумларини мустаҳкамлашга оид бирорта савол, топшириқлар киритилмаган. Албатта, тажрибали ўқитувчи бу камчиликларни тўлдириб, ўқувчиларнинг ўз устида ишлаб, дарсларда фаол қатнашишлари ва мавзуларни доимий ўзлаштириб боришлари учун самарали таълим методларидан фойдаланади. Аммо ҳамма ўқитувчиларнинг ҳам бирдек ижодкор ва изланувчан эмаслиги дарсликларнинг мукаммал яратилиши зарурлигини тақозо қиласди.

Мазкур синфда халқ достонларидан “Эдигей” достонини (2 соат) ўқитиши кўзда тутилган¹¹. Парчадан аввал ўқувчиларни достонни ўқишига тайёрлаш ва унинг эпик кўламини ҳис қилишларига ёрдам берувчи “Достонлар ҳақида умумий тушунча” (1 соат) берилган. Унда эпосларнинг дунё халқлари оғзаки ижодида тутган ўрни, қаҳрамонлик ва ошиқлик достонлари, шунингдек, қорақалпоқ достонларининг ўзига хос хусусиятлари айтиб ўтилган.

Қорақалпоқ халқининг юксак бадиий маҳорат билан яратилган достонларидан бири “Эдигей” қозоқ, нўғай, бошқирд, ўзбек, татар ва бошқа туркий халқлар орасида ҳам кенг тарқалган. Бироқ достоннинг қорақалпоқ варианти анча тўлиқ ва мукаммал ҳисобланади. Эдигейнинг жасорати ва

¹⁰Мамбетов К., Жақсимова Г., Ниетова Р. Умумий ўрта таълим мактабининг 7-синф “Адабиёт” дарслиги. – Нукус: Билим, 2017.

¹¹ http://idum.uz/wp-content/uploads/2020/08/www.idum.uz_adabiyot_fanidan_taqvim-mavzu-reja_2020-2021.rar

қаҳрамонликлари ҳақида куйланган мазкур достоннинг Шимбайли Бекмурат, Қияс бахши, Жанназар бахши, Отанияз бахши, Есемурат бахши, Жумабай бахши вариантлари мавжуд бўлиб, дарсликда берилган парча Раҳимберди ўғли Эрпўлат бахши томонидан ижро этилган.

Достон матни билан бирга Эдигейнинг от устида қуролланган ҳолда тасвириланган суратининг берилиши ўқувчида эпик қаҳрамон ҳақида маълум бир тасаввур шаклланишига ёрдам беради. Энди ўқувчи эпик қаҳрамоннинг саргузаштлари ва ботирлиги ҳақида ўқиганида уни кўз олдига келтира олади ва бу ўқувчини асарга яқинлаштиради.

Эдигей образи ҳақидаги маълумотларнинг берилишида ўқувчини чалғитадиган айрим чалкашликларга йўл қўйилган. Дастваб, Эдигейнинг тарихий шахс эканлиги, туркий халқларнинг Манғит қабиласидан бўлиб, аввалига Оқ ўрда хони Ўрис хонга, сўнг Амир Темурга хизмат қилгани, кейинчалик Хоразм ҳукмдори бўлгани, умри жангларда ўтган қаҳрамон ҳақида бир қанча достонлар куйлангани ҳақида ёзилган. “Эдигей образи” деб номланган кичик матнда эса халқнинг идеал қаҳрамони даражасига кўтарилиган Эдигейнинг XIV асрда Олтин Ўрда амири бўлган Эдигей исмли амирга ҳеч қандай алоқаси йўқлиги борасида маълумот берилади. Бундан ташқари достонга ўзига хос “кириш” вазифасини ўтайдиган назарий маълумотларда Эдигей ва Нуриддин билан боғлиқ воқеалар тафсилотида кўплаб такрорларни кузатамизки, бу каби камчиликларни бартараф этиш дарсликнинг пухта ва мукаммал бўлишини таъминлар эди.

К. Йўлдошевнинг таъкидлашича, “Таҳлил қилинадиган асар қанчалик йирик бўлмасин, вақт эса қанчалик кам бўлмасин, эпик асарнинг мазмунини сўзлаб бериш мумкин эмас”¹². Шундай бўлса-да нима учундир дарслик муаллифлари “Эдигей” достони. Достон ҳақида тушунча ва унинг мазмуни” сарлавҳали матнда достоннинг бутун мазмунини бериб қўя қолишган. Фикримизча, хали бадиий асарнинг ўзи билан танишмаган, халқ

¹² Йўлдошев К. Адабиёт ўқитишининг илмий-назарий асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1996 йил. 117-бет.

денишмандлиги, баҳшининг маҳорати, сўз қудратини ҳис қилмаган ўқувчига унинг бор мазмунини ҳиссиз сўзлаб бериш нафақат достоннинг таъсирчанлиги, балки ўқувчининг қизиқишини ҳам пасайтиради. Воқеалар кетма-кетлигини билиб бўлган ўқувчи энди достондан берилган парчани ўқиши ҳам шарт эмас, деб ўйлаш мумкин.

Асар сўнгидаги бор-йўғи бешта савол-топшириқлар берилган бўлиб, “Достондан узинди ёдланг” топшириғидан бошқа барча саволлар асосан фактологик саволлардир. Уларнинг жавоби шундоққина достондан аввал берилган назарий маълумотда кетма-кетликда мавжуд. Ўқувчининг матнга мурожаат қилиши, асар моҳияти ва бадиияти ҳақида мулоҳаза қилишга ундовчи савол-топшириқлар уларни кўпроқ изланишга ва мантиқий хуносалар чиқаришга ўргатган бўларди. Қолаверса, достонда халқнинг турмуш тарзи ва ўлмас қадриятларини ифодаловчи халқ нақллари, гўзал бадиий тасвир воситалари борки, уларнинг асар таъсирчанлигини таъминлашдаги ўрни ҳақида саволлар берилмаган.

Йирик ҳажмли эпик асардан дарслик учун узинди, яъни парча олиш ҳам муҳим методик жараён. Шу маънода мазкур дарсликда ўқиши учун тавсия этилган парчанинг тўғри танлангани ва энг қизиқ жойида тутатилгани – дарсликнинг катта ютуғи.

Дарсликка, шунингдек, жаҳон адабиёти хазинасидан муносиб ўрин олган “Кирқ қиз” достони ҳам киритилган. Ўқув режада “Кирқ қиз” достони. Достоннинг мазмуни. Достондаги Сарвиноз, Арслон, Олтиной, Ўтбосган образлари тавсифи” мавзулари учун икки соат вақт ажратилган. Достондан аввал романтик ва реалистик тасвир ҳақида “Адабиёт назариясидан маълумотлар” берилган бўлиб, афсуски мазкур назарий маълумотни аввалги ва кейинги мавзулар билан умумлаштирувчи бирорта савол ёки топшириқ берилмаган.

Барча назарий маълумотлар, достоннинг асосий қаҳрамонлари тавсифи ва ундан олинган каттагина парча учун олтида савол-топшириқнинг берилиши таҳлилнинг чукур ва мукаммал бўлмаслигига олиб келиши тайин. Албатта,

айрим ўқитувчилар замонавий методлар асосида қизиқарли ва шу билан бирга асар матнига жиддий ёндашишни талаб қиласынан вазифалар беріледілар. Аммо ҳамма ўқитувчиларни ҳам дарслик мұаллифидан үтказиб, савол ва топшириқлар тұза оладилар, деб бўлмайди.

Энди таълим қирғиз тилида олиб бориладиган умумий ўрта таълим мактабларининг 7-синфи учун яратылған “Адабиёт” дарслигини¹³ кўриб чиқайлик. Дарслик мавзулар йўналишига кўра бобларга бўлинниб, “Кожожаш” ва “Эр Табилди” эпослари “Халқ оғзаки ижоди хазинасидан” бобида берилган. “Кожожаш” достони матнидан сўнг “Миф ҳақида тушунча”, “Эр Табилди” қаҳрамонлик достонидан сўнг “Эпос ҳақида тушунча” мавзулари берилиб, уларни ўқитишига Дастурда 1 соатдан вақт ажратилған¹⁴. Шунга қарамай адабий асарни англаш ва таҳлил қилишда ғоят муҳим бўлган адабий-назарий маълумотларнинг ўқувчилар томонидан ўзлаштирилиши талаб даражасида бўлиши ҳақида фикр юритиш қийин. Негаки, дарслиқда мавзу сўнгида назарий маълумотлар юзасидан бирорта ҳам савол ва топшириқлар берилмаган.

Инсон ва табиат уйғунлигини қадим тарих воқеалари орқали ифодаловчи, бугун ҳам қирғиз халқининг онги ва қалбида барҳаёт бўлган “Кожожаш” достонини ўрганишига тўрт соат вақт ажратилған. Достон икки қисмга бўлинниб, умумий матн учун ўттизга яқин луғат сўзлар, аксарияти фактологик турдаги ўн бир савол-топшириқ берилган. Қ. Ҳусанбоева ёзганидек, “Савол-топшириқлар ўқувчиларни оламни ва инсонларни кузатишига, уларнинг ҳолатини ҳис қилишига ва ниҳоят ўз-ўзини англашга ундайди. Бу жараёнда ўқитувчи ҳам ўз навбатида ўқувчиларни кузатиб, уларнинг ҳар бири шахсининг, маънавиятининг даражасини аниқлаб олишига имкон беради”¹⁵.

¹³Алиев Б., Муратов А., Темирова М. Умумий ўрта таълим мактабининг 7-синф “Адабиёт” дарслиги. – Т.: Шарқ, 2017 й.

¹⁴http://idum.uz/wp-content/uploads/2020/08/www.idum.uz_adabiyot_fanidan_qirgiz_tili_taqvim-mavzu-reja_2020-2021.rar

¹⁵Ҳусанбоева Қ. “Гулнор опа” муаммоси ва унинг ечими. – Т.: “Тил ва адабиёт таълими” журнали, 2004. 6-сон, 12-бет.

Қахрамоннинг қирқ йигити билан қалмоқ босқинчиларига қарши курашлари, тенгсиз жасорати куйланган “Эр Табилди” эпосини ўргатишига дастурда уч соат вақт ажратилған. Достонни уч қисмга бўлиб ўргатиш кўзда тутилған бўлиб, ҳар бир қисмдаги матн учун алоҳида луғат, савол ва топшириқлар берилған. Бугунги кун ўқувчисига тушунилиши бироз қийин бўлған сўзлар матнда алоҳида ажратиб кўрсатилиб, жами ўттиз тўртта сўзнинг изоҳи берилған. Биринчи парча учун тўртта, иккинчиси учун бешта ҳамда якунловчи қисм учун учта савол-топшириқлар тузилған бўлиб, мазкур достон устида ишлашдан келадиган самара ҳам тахминан шу нисбатда бўлади. Албатта, ўқитувчи бу саволлардан умуман фойдаланмаслиги ҳам мумкин, сабаби асарни ўрганишни тўғри ташкил этиш ҳар томонлама ўқитувчининг педагогик маҳоратига боғлиқ. Ўқитувчи нафақат ўқувчини фикрлашга ундайдиган концептуал (таҳлилга йўналтирувчи) саволлар тузиши, балки уларни кичик гуруҳларга бўлиб, мавзу юзасидан амалий топшириқлар бериши дарс жараёнининг қизғин бўлишига, ўқувчилар иштиёқининг ошишига сабаб бўлади. Ахир “Болалар ёлғизликдагидан кўра биргаликдаги ҳодисаларни ёрқин ва чуқур ҳис этадилар”¹⁶.

Шу ўринда яна бир муҳим жиҳат. 7-синф ўқувчиси учун кетма-кет иккита йирик ҳажмли эпик асарни ўрганиш бироз қийинчилик туғдиришини ҳисобга олсак, достоннинг биттасини мустақил ўқиш машғулотлари учун тавсия қилиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Таълим туркман тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларининг 7-синф “Адабиёт” дарслигида¹⁷ ҳам энг сара асарлар танлаб олинган. Дарслик “Адабий жанр”, “Проза жанри (Кисса)”, “Қадимий ва ўрта асрлар адабиёти”, “XVII аср туркман адабиёти” каби руқнларга ажратилған. Дарслиқда мавзуга оид адабий-назарий маълумотлар бадиий асардан аввал

¹⁶Лутошкин А. Эмоциональная жизнь детского коллектива. – Москва: Знание, 1978. – 33 стр.

¹⁷Союнова Г., Аразов И., Ҳайдаров С. Умумий ўрта таълим мактабининг 7-синф “Адабиёт” дарслиги. – Т.: Шарқ, 2017.

берилган. Яъни ўқувчига қадимий туркман эпоси “Кўрқут ота” достонини ўқитишдан аввал эпик жанр нима эканлиги, унинг турлари, ўзига хос хусусиятлари ҳақида назарий маълумот берилиб, мазкур жанрга оид намуналар ва уларнинг ҳар бири учун савол-топшириқлар берилган.

“Проза жанри (Қисса)” рукнида ўқиши учун тавсия этилган “Кўрқут ота” эпоси ҳар бири алоҳида воқеаларни ҳикоя қилувчи бир неча боблардан иборат. Туркман халқининг қадимий тарихи, жамиятчилик ривожи, одатлари ва турмуш тарзини ўрганишда муҳим ўрин тутувчи ушбу достонда босқинчиларга қарши мардонавор курашган йигитларнинг қаҳрамонликлари, эл-юрга садоқат, мардлик ва олижаноблик улуғланади.

Асарни уч қисмга бўлиб ўрганиш кўзда тутилган бўлиб, ҳар бир қисм учун дастурда бир соатдан, жами уч соат вақт ажратилган¹⁸. Бир соатлик “Кўрқут ота” эпоси” мавзусидаги дарс учун ҳеч қандай савол ва топшириқлар берилмай, достоннинг “Дарсанон ўғли Буғачхон ҳикояси” номли иккинчи қисмида қўйидаги иккита савол, топшириқ берилган:

1. Ушибу ҳикояда (бўлимда) қандай воқеа баён этилган?
2. “Дарсанон ўғли Буғачхон ҳикояси”нинг тўлиқ матнини уйда ўқинг.

Кейинги соатда ўтиладиган Салар Қозоннинг уйини ёқишгани ҳақидаги деярли ўн бир бетлик матн учун тузилган бешта саволнинг сифати ҳам бундан ортиқ эмас:

1. Бу ҳикояда қандай воқеа тасвирланган?
2. Душман Салар Қозоннинг уйини, юртини қандай талон-тарож қиласди?
3. Гаражса чўпон ким? Унинг жасорати сизга қандай таъсир қиласди?
4. Салар Қозон уйини – оиласини қандай қутқаради?
5. Ушибу асар қатнашчиларининг ҳар бирини баҳолашига ўрганинг.

Ўқувчи маънавиятини шакллантиришда достон мазмунидан хабардор бўлиш, сюжетлар кетма-кетлигини эслаб қолишининг ўзи етарли эмас. Жавоблари матннинг ўзида тайёр берилган, бир кўз югуртириб топиб олса

¹⁸http://idum.uz/wp-content/uploads/2020/08/www.idum.uz_adabiyot_fanidan_turkman_tilida_2020-2021.rar

бўладиган юқоридаги топшириқлар ўқувчиларда бадий асар таҳлили бўйича ҳеч қандай малака ва кўникмани ҳосил қилмайди. Шундай нодир эпик асарни дарсликда берилган савол ва топшириқлар асосида ўқитиш мутлақо талабга жавоб бермайди. Қаҳрамонларнинг руҳий оламини тадқиқ этиш, асар моҳияти ва бадииятни очишга хизмат қилмайдиган бу каби савол-топшириқлар машғулотлар давомасига жиддий салбий таъсир кўрсатиб, адабий таълимдан кўзланган мақсаддан ўқитувчини ҳам, ўқувчини ҳам йироқлаштиради.

Шунингдек, дарсликда “Шоҳсанам – Ғариб” достони ҳам берилган бўлиб, достондан олинган парчадан аввал бир соатлик дарс учун мўлжалланган “Достонлар” мавзуси киритилган. Туркман халқ достонларининг ўзига хос хусусиятлари, мавзу кўлами ва турлари ҳақида назарий маълумотнинг берилиши дарсликда изчилик ва тизимлилик тамойилига амал қилинганини кўрсатади. Мавзу юзасидан берилган савол ва топшириқларга эътибор берсак:

1. Қандай асарлар достон деб аталади?
2. Достонларнинг муаллифи бўлмаслигининг қандай сабаблар бор?
3. Халқ достонлари хусусиятига кўра неча гуруҳга бўлинади?
4. Қайси достонларни биласиз?
5. Достонлардан парчалар айтиб беринг.

Бешинчи топшириқдан ташқари қолган тўрт саволни ўқувчидан синчковлик, ижодий изланиш талаб этадиган саволлар сирасига киритиб бўлмайди. Сабаби бу саволларга матнда берилган маълумотлар асосида кетма-кетлика жавоб топиш мумкин. Ўқувчи мавзуни тушунмаса ҳам саволларга жавоб бера олади. Ўқувчига “енгиллик” мақсадида тузилган бундай саволлар уларни зериктириб, бадиий асар таҳлили учун жуда муҳим бўлган адабий-назарий маълумотларни чукур ўзлаштирасликларига сабаб бўлади.

Дастурга кўра, “Шоҳсанам – Ғариб” достони юзасидан назарий маълумот учун бир соат, асарнинг мазмунини ўзлаштириш учун яна уч соат вақт ажратилган. Аксарият дарсликларда достон қаҳрамонларининг тавсифи достондан аввал берилиб, уларнинг асарда тутган ўрни, хатти-ҳаракатлари,

уларнинг бошқа образлар билан муносабатлари, хатто асарнинг тўлиқ мазмуни ҳам ёзиб қўйилади. Мазкур мажмууда эса аввал асарнинг ўзи ўқилиб, сўнг ундаги воқеалар ва қаҳрамонлар таҳлилига киришиллади.

Дарсликда, шунингдек, тасаввур учун сурат ҳам берилган бўлиб, унда Шоҳсанамнинг боғда канизи билан суҳбатлашаётганини Фарибнинг яширинча эшитиб тургани лавҳаси кўрсатилган.

Достон мазмунини ўзлаштириш учун қирқ тўрт бетлик матн сўнгида саккизта савол-топшириқ берилган. Фактологик мазмундаги дастлабки олти савол кўйидагилардан иборат:

1. “Шоҳсанам *Фарид*” достони қандай бошланади?
2. *Фарид* ва Шоҳсанамнинг ёшлиги қандай кечди? Уларнинг бир-биридан ажралишига нима сабаб бўлди?
3. *Фарид* қаерларда ва қанча вақт саргардонликда юрди?
4. Акжаса (*Гулнаҳал*) ошиқларнинг учрашишиларига қандай ёрдам берди?
5. *Фарид*нинг дўстлари кимлар? Улар *Фаридга* қандай ёрдам бердилар?
6. Достон қандай тугайди?

Муаллифларнинг мазкур саволларни тузишдан кўзлаган мақсади ўқувчига достондаги воқеалар кетма-кетлигини эслатиш кўринади. Аммо ўқитувчининг мақсади ўқувчини асарга қизиқтириш, мутолаадан завқ туйишига ўргатиш, достон бадииятидаги гўзалликни кўрсатиш, ўқувчиларда қаҳрамонлар тақдирни мисолида юксак эзгу маънавий сифатларни тарбиялаш бўлса, бу саволлардан фойдаланмагани маъқул. Чунки юқоридаги саволлар бу вазифани амалга оширишга ёрдам беролмайди.

Матн устида ишлаш учун яна иккита топшириқ ҳам бўлиб, улар достонда берилган қўшиқлардан бирини ёд олинг, шунингдек, асар қаҳрамонларини икки гурухга ажратиб, жадвал тузинг тарзида. Аммо қаҳрамонларни нима учун ва қандай хусусиятларига кўра икки гурухга бўлиш бўйича изоҳ берилмаган.

“Шоҳсанам – *Фарид*” достони ҳақида” мавзусида ўтиладиган охирги дарсда адабиёт назариясидан “Достон ҳақида тушунча” берилган. Учта дарс

аввал бир соатлик “Достонлар” мавзусини ўзлаштирган ўқувчига яна қайта достон ҳақида маълумот бериш ортиқча, назаримизда. Боз устига қисқагина берилган ушбу назарий маълумотда деярли янги фикр айтилмаган, “Достонлар” мавзусида берилган матндаги маълумотларнинг аксарияти такрорланган. Шу жиҳатдан достон ҳақидаги назарий маълумотларни умумлаштириб, асосий эътиборни асар таҳлилига қаратиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Қолаверса, достон мавзуси билан танишиб, уларнинг эпик кўлами, қаҳрамонларнинг мислсиз жасорати ва миллатнинг кечмишию келажак истаклари бадиҳагўй бахши томонидан ўзига хос тарзда ифодалашини ўқиб, эндиғина англай бошлаган ўқувчига бирданига иккита йирик ҳажмли достоннинг кетма-кет берилиши на психологик, на методик талабларга жавоб беради. Шу боис мазкур дарсликда, фикримизча, фақат битта достон, масалан, “Шоҳсанам – Ғариб” достонидан олинган парча ўқиш учун тавсия этилгани маъқул.

Таълим ўзбек тилида олиб бориладиган умумий ўрта таълим мактабларида халқ достонлари мавзусини ўқитиши 7-синфдан бошланади. Маълумки, методика илмида дарслик учун матнни тўғри танлаш ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Шу жиҳатдан олиб қараганда ўқувчиларнинг ёш хусусиятларидан келиб чиқиб, 7-синфда “Равshan” достонининг берилиши – мақсадга мувофиқ бўлган. Қ. Йўлдошев раҳбарлигида яратилган мазкур дарсликка¹⁹ киритилган мавзулар “Кўзим қарогидасан, Ватан！”, “Ўйларимнинг чексиз осмони”, “Ўтмишдан садолар”, “Янги давр нафаси” каби руқнларга бўлинган. “Ўтмишдан садолар” руқнида биринчи бўлиб ўрганилиши кўзда тутилган “Равshan” достонига Адабиёт дастурида тўрт соат вақт ажратилган. Ўқув режага қўра “Равshan” достони матни устида ишлаш”, “Равshan” достони қаҳрамонларининг ўзига хос фазилатлари” мавзусидан сўнг, назорат иши сифатида ижодий иншо олиниб, “Равshan тимсолига тавсиф” мавзусидаги иншо таҳлили учун яна бир соат ажратилган²⁰.

¹⁹ Йўлдошев Қ., Қосимов Б., Қодиров В., Йўлдошбеков Ж. 7-синф учун дарслик-мажмуа. – Т.: Шарқ, 2017.
²⁰ http://idum.uz/wp-content/uploads/2020/08/www.idum.uz_adabiyot_fanidan_taqvim-mavzu-reja_2020-2021.rar

Деярли йигирма тўққиз бетлик матн учун йигирма саккизта концептуал савол-топшириқлар берилган. Мана уларнинг айримлари:

- ✓ Ҳасанхон ёшгина ўғлиниң бегона юртларга ёлгиз кетишига нима учун жавоб берди деб ўйлайсиз?
- ✓ Равшанбек қизларга қаратат: “Куйган алвон-алвон сўзлар”, – дейди. Бу эътирофнинг таг маъносини изоҳланг;
- ✓ Ҳасанхоннинг жангга кириш олдидағи ҳолатининг муболагалаи тасвирини достондан топинг ва муболаганинг шу ўриндаги бадий вазифасини тушунтириңг. У Ҳасанхоннинг айни пайтдаги руҳий ҳолатига қанчалик мос келишини изоҳланг;
- ✓ Достонда Равшаннинг дор тагида йиглаған тасвири бор. Унинг йигиси сабабини тушунтириңг;
- ✓ Равшаннинг дор остидаги: “Мен ўлмасам, ўз элимдан кечмайман!”, - деган гаплари асосида унинг табиатини изоҳлашга урининг. Эли билан динини ўз ҳаётидан азизроқ билган киши ҳақидаги мулоҳазаларингизни айтинг.

Бу саволларнинг бирортасига ҳам дарсликда тайёр жавоб йўқ. Ўқувчи асар мазмунига мустақил назар ташлаш, образларнинг ўзига хослиги ва фарқли жиҳатлари ҳақида мулоҳаза юритиш, матнни синчковлик билан ўқиш орқалигина жавоб бера олади. Шунингдек, жавобларини бошқа фанлардан олган билимлари, ўз ҳаётий тажрибалари ва кузатишларидан келиб чиқиб асослаб беришга ҳаракат қиласи.

Дарсликда, шунингдек, достон матнидаги етмиш иккита тушунилиши қийин бўлган сўзларнинг маънолари берилган. Парчадан сўнг достон, унинг ўзига хослиги, воқеа-ходисалар, қаҳрамонлар ҳолати ва кечинмаларининг гўзал тасвири ҳақидаги маълумотлар “Равшан” достони мисолида содда ва қизиқарли тарзда баён этилган. Бадий тасвир воситалари ва шеърий вазнларнинг ранг-баранглиги ҳақида иккита савол тузилганки, улар кейинги мавзуга ўтишга ўзига хос “кўприк” вазифасини бажарган. “Бадий образ ва муболағали тасвир” деб номланган навбатдаги назарий маълумотда бош ва эпизодик образлар, муболағанинг бадий асарда тутган ўрни, бадий

образнинг бадиий умумлашма хусусиятга ва кучли ҳиссий таъсир кучига эга эканлиги борасида умумий тушунчалар берилган. Аммо мазкур назарий маълумот юзасидан ўқувчилар билимини мустаҳкамлашга доир савол ва топшириқлар берилмаган. Ўқитувчи амалий топшириқлар асосида ўқувчиларнинг мавзууни пухта ўзлаштиришларига эришиши лозимки, ўқувчилар кейинги дарсларда бадиий асарлар таҳлили жараёнида бу маълумотларни қўллай олсинлар.

Умумий ўрта таълим мактабларининг 7-синф “Адабиёт” дарслигидан фойдаланиш бўйича методик қўлланма²¹ ҳам мавжуд бўлиб, унда тўрт соатлик “Равшан” достонини ўрганиш мавзусининг биринчи соати учун намуна сифатида таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи мақсадлари белгиланган, достоннинг ўқувчилар эътиборини қаратиши лозим бўлган муҳим ўринларини шарҳлаш асносида бадиий асарни эстетик таҳлиллаш намунаси кўрсатилган. Шунингдек, ўрганилаётган адабий материалнинг вақт тақсимоти ҳам берилиб, дарснинг деярли уч соати достон ҳақидаги умумий маълумотлар ва унинг таҳлилига бағишланиши, охирги бир соати якунловчи дарс сифатида “Суд дарси” тарзида ташкил этилиши тавсия қилинган.

Умумий олиб қараганда ўқитувчи учун достонни ўқитиш мавзусининг харитаси тайёр, аммо қайси йўллардан бориб мақсадга эришилишини ўқитувчининг ўзи ишлаб чиқиши керак бўлади. Сабаби достон мазмунини фақат оғзаки таҳлил қилиб бериш ўқувчининг ижодкор ва ташаббускор фаолияти учун замин яратмайди. Ўқитувчи достондаги муаммо ва ечимларни мустақил излаб топиши ва таҳлил қилиши учун ўқувчига имкон бериши лозим.

Юртимиздаги умумтаълим мактабларининг 8-синф “Адабиёт” дарсликларида халқ достонлари мавзусининг ўрганилиши. Умумий ўрта таълим мактабларининг 8-синф “Адабиёт” дарсликларида халқ оғзаки ижодининг энг сара намуналари киритилган, дейиш мумкин. Аввалги

²¹ Йўлдошев К., Қодиров В., Йўлдошева М. Адабий сабоқлар. – Т.: Ўқитувчи, 2017.

синфларда ўқувчилар матнни ифодали ўқиши, мазмунини шарҳлаш, сўз санъатидаги гўзалликни кўришга ўрганган бўлсалар, мазкур синфда бу билим ва қўнималар янада ривожлантирилади. Энди ўқувчилар асар ботинидаги маънони ҳам англашга ва моҳиятан чуқурроқ таҳлил этишга киришадилар. “Айни пайтда туйғулар ҳам тарбияланиши керак”²².

Таълим қозоқ тилида олиб бориладиган мактабларнинг 8-синф “Адабиёт” фани дарслигидага²³ ўқувчиларни туркий халқлар оғзаки ижодининг гўзал намуналаридан бири бўлган “Қўрқит ота” достони билан таништириш кўзда тутилган. Аммо дарсликда VII-VIII асрларда Сирдарё бўйларини макон этган ўғуз-қипчоқ халқининг ижодий мероси саналмиш “Қўрқит ота китоби” достонидан бирорта сюжетли парча келтирилмаган. Дастлаб “Қўрқит ота ҳақида ҳақиқат ва афсона” сарлавҳали назарий маълумот берилиб, унда барча туркий халқлар учун муштарак қаҳрамон Қўрқит отанинг сехрли куйлари, ибратли ўғитлари, таъсирчан шеърлари асрлар давомида бебаҳо мерос сифатида оғиздан-оғизга ўтиб келаётгани ҳикоя қилинган.

Туғилибоқ сўзлай бошлаган, боқий умрни излаган донишманд Қўрқит ота ниҳоят мангу ҳаёт сири санъат ва ижодда эканини англайди ва ҳар бир сўзи ўғиту нақлга айланиб кетган достонни куйлайди. Дарсликда ана шундай ҳикматлардан бир неча намуналар “Қўрқитнинг нақл сўzlари” (ҳикматлари) мавзусида келтирилган. Мана уларнинг айримлари:

- *Кор қанча қалин ёғмасин, ёзга бормас, гуллаб ўсган бойчечак – кузга бормас;*
- *Эскирган пахта бўз бўлмас, азалий душман дўст бўлмас;*
- *Онадан ўrnak олмаган қиз ёмон, отадан ибрат олмаган ўғил ёмон;*
- *Яхии она учун бола – икки кўзнинг гавҳари;*
- *Йўл машаққатини кўрмаган йигитга Кавказ отини минишдан фойда йўқ.*

²²Лутошкин А. Эмоциональная жизнь детского коллектива. – Москва: Знание, 1978. 99-стр.

²³Абдувалитов Э., Досимбетова С., Бектаев А. Умумий ўрта таълим мактабининг 8-синф “Адабиёт” дарслиги. – Т.: Ўзбекистон, 2019.

Шу каби нақллардан сўнг Кўрқит отанинг келгуси авлодларга айтган васиятлари ҳам берилиб, матн сўнгида “Кўрқит ота китоби” ўн икки достондан иборат эканлиги, улардан бири “Тобекоз душманни ўлдирган Бурат ҳақида достон” эканлиги айтилган, аммо нима учун бу маълумот берилгани тушунарсиз. Чунки дарсликда бу достон матни берилмаган. Савол-топшириқлар қисмида ҳам айнан шу асар устида ишлаш бўйича тавсиялар йўқ. Ҳар икки мавзуга, яъни назарий маълумот ва нақл сўзларни ўрганишга Дастурда бир соат вақт ажратилган²⁴. Назарий маълумот ва достондан олинган ҳикматлар учун матн сўнгида қўйидаги иккита савол берилган:

1. “*Кўрқит ота*” китобининг мазмунинима ҳақида?
2. *Кўрқит ота* васиятининг бугунги кундаги ўрни қандай?

Шуни айтиш керакки, назарий қисмда достон ҳақида билдирилган айрим фикрлар бир неча ўринда такрорланган. Хусусан, достоннинг яратилиш тарихи VII-VIII асрларга бориб тақалиши икки марта, асарнинг ўғуз-қипчоқ диёрининг эпик мероси эканлиги уч марта, асосан Сирдарё бўйларида яшаган халқлар томонидан куйлай бошлангани ҳақида тўрт марта эслатилади. Бундан ташқари, Кўрқит отанинг ҳаёт фалсафаси, достон пайдо бўлган ва тарқалган худудлар ҳақида берилган қисқа маълумот асар мазмуни, унинг эпик қўлами, ўзига хос хусусиятлари борасида умумий тушунчага эга бўлиш учун етарли эмас. Дарсликнинг кейинги нашрларида ана шу жиҳатларга ҳам эътибор қаратилса, мақсадга мувофиқ бўларди.

Ўқитувчи достоннинг тузилиши, бадиияти, достонни таржима қилган ва ўргангандан олимлар ҳамда уни куйлаган баҳшилар ҳақида қисқа, аммо дарсликда берилмаган энг зарур маълумотлар билан ўқувчини таништириши лозим. Ўқувчиларнинг фаоллигини ошириб, асар билан яқиндан танишишлари ва таҳлилга чуқур киришишлари учун хизмат қилиши керак бўлган саволларнинг жуда жўн ва бехафсалалик билан тузилгани таҳлилнинг ҳам юзаки бўлишига олиб келиши шубҳасиз. Ўқитувчи, албатта, ўқувчилар билан ҳар бир нақлнинг

²⁴http://idum.uz/wp-content/uploads/2020/08/www.idum.uz_qozoq_tili_va_adabiyoti_fani_2020-2021.rar

мағзини чақиши, берилган ҳикматли сўзлар билан боғлиқ ҳаётий воқелар, бадиий асар ёхуд кинофильмларни ёдга олиши, ва энг асосийси, айтилган фикр ва мулоҳазалар хулосаланиши лозим. Зеро, “бундай якун ўқувчини мазмун устида ўйлаш, уни идрок этиш ва ҳаётий умумлашмалар қилишга ундейди”²⁵. Таҳлил факат ўқитувчи томонидан олиб борилмай, йўналтирувчи савол ва топшириқлар орқали ўқувчиларнинг ўзини қатнаштириш дарснинг юксак самарасини таъминлайди. Дарсликка “Қўрқит ота”нинг факат нақл сўзлари киритилганини ҳисобга олиб, достоннинг мазмуни, тил хусусиятлари ва ифода услуги билан яқиндан танишишлари учун ўқувчиларга асардаги уларнинг ёш хусусиятларига мос бирор парчани ўқиб келишни уйга вазифа қилиб бериш мақсадга мувофиқ.

Таълим туркман тилида олиб бориладиган умумий ўрта таълим мактабларининг 8-синф “Адабиёт” дарслигида²⁶ халқ достонлари мавзусини ўқитиш кўзда тутилмаган. Ваҳоланки, 7-синфда ҳам “Қўрқут ота”, ҳам “Шоҳсанам Ғариф” каби иккита йирик ҳажмли достонлар ўқиш учун тавсия этилган эди. Достонларнинг ўзига хос хусусиятлари, бадиияти ва образлар таҳлили борасида бир қадар билим ва кўникмаларга эга бўлган 8-синф ўқувчилари учун халқ достонларидан ҳеч қандай намуна берилмагани ажабланарли ҳол, албатта.

Таълим қирғиз тилида олиб бориладиган умумий ўрта таълим мактабларининг 8-синф “Адабиёт” дарслигидаги²⁷ халқ достонларини ўрганишга бўлган ёндашув бошқа дарсликлардан тамомила фарқ қиласди. Ўқув мажмууга киритилган асарлар яратилиш даври ва мазмунига кўра саккиз руқнга бўлинган. Халқ оғзаки ижоди намуналарини дарсликнинг “Қирғиз элининг оғзаки кўркам ижодиёти” бўлимида ўрганиш кўзда тутилган.

²⁵Қодиров В. Умумтаълим мактабларида мумтоз адабиёт намуналарини ўқитишнинг илмий-методик асослари. Пед. фан. доктори (DSc) диссер. Наманган, 2019.

²⁶Кличев Р., Латипов Н., Гурбанбердиев Н. Умумий ўрта таълим мактабининг 8-синф “Адабиёт” дарслиги. – Т.: Ўзбекистон, 2019.

²⁷Мусаев С., Парпиев М., Турдугулов А. Умумий ўрта таълим мактабининг 8-синф “Адабиёт” дарслиги. – Т.: Ўзбекистон, 2019.

“Қирғиз фольклорининг асосий турлари”га бағишенгандан бир соатлик дарс давомида ўқувчилар асосан лирик асарлар ва улардан намуналар билан танишадилар. Эпик ва драматик асарларнинг ўзига хос хусусиятларини ўргатишига ҳам алоҳида мавзулар ажратилиб, уларнинг ҳар бири учун савол-топшириқлар берилган ва ўқув дастурида бир соат вақт ажратилған.

Кейинги соатда “Манас” мавзуси бериліб, унда қирғиз халқы ҳаётининг күркам энциклопедияси, дея эътироф этилувчи ушбу достоннинг нафақат қирғиз адабиёти, балки жағон халқлари адабиётидаги тутган ўрни, күлами жиҳатидан “Маҳабхарата”, “Одиссея” каби эпослардан бир мунча кенгрөк экани, турли тилларга таржима қилингани, асарнинг ўқувчига эстетик завқ берувчи тарбиявий жиҳатларини ўрганған олимлар, шунингдек, достоннинг ёзма адабиётта таъсири ҳақида түлиқ маълумот берилған. Мавзу юзасидан ўқувчилар билимини мустаҳкамлаш учун матн сүнгидә еттита савол-топшириқ берилған. Шундан сүнг дарсликда “Манас” эпосидаги барқарор асосий ҳикоялар” ҳақида маълумот ва мавзу юзасидан ўн иккита савол-топшириқлар берилған. Лекин дарсликдаги бу мавзу Дастанға кирилмagan ва алоҳида соат ажратилмаган²⁸.

“Манас” эпосини түплаш, чоп этиш ва тадқиқ қилиш” жараёнлари ҳақида маълумот бериш учун Дастанда бир соат вақт ажратилған. Унда Ч. Валихонов, В. Радлов, К. Миғтаков, И. Абдиракманов, Р. Қидирбаева, Э. Абдилдаев, С. Мусаев, Р. Сарипбеков каби достонни ёзіб олиб, нашрға тайёрлаган ва илмий изланишлар олиб борған қўплаб олимлар фаолияти ҳикоя қилиниб, мавзу сүнгидә тўртта савол-топшириқ берилған.

Достонни куйлаган бахши-шоирлар ҳаёти ва ижоди ҳақида алоҳида маълумот бериш мақсадида бир соатлик “Манасчилар” мавзуси киритилиб, унда достонни қуйлашга қўйилған талаблар ва уни маромига етказиб ижро этган Сагимбай Орозбак ўғли ҳамда Саякбай Карадаевнинг тўлиқ автобиографияси ўқиши учун тавсия этилган. Ижодкорлар фаолиятига оид

²⁸http://idum.uz/wp-content/uploads/2020/08/www.idum.uz_adabiyot_fani_2020-2021.rar

матнлар сўнгидаги савол ва топшириқлар ҳам берилган. Ўқув режада “Манасчилар” мавзусидан сўнг ўқувчилардан 1- назорат иши сифатида иншо ёздириш белгилаб қўйилган ва унга икки соат вақт ажратилган.

Дастурда бир соат вақт ажратилган “Манас” эпосининг вариантлари” мавзусида достоннинг турли баҳшилар ижросидаги вариантлари неchanчи йилларда кимлар томонидан ёзиб олингани ҳақида талайгина маълумот берилган. Шунингдек, достонни куйлаган баҳшилар Сагимбай Орозбак ўғли ва Саяқбай Каракаев вариантидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатлар таҳлили берилган. Табиийки, айрим маълумотлар такрорланган. Сабаби бу ижодкорлар куйлаган вариантнинг ўзига хос жиҳатлари билан ўқувчилар аввалги дарсларда ҳам танишган эдилар. Деярли ўн беш бетлик назарий маълумот учун тузилган олтида савол-топшириқлар мавзу доирасида берилган ахборотларни эслаб қолиш ва такрорлашга қаратилган.

Шундан сўнг дарсликда “Манас” эпосининг мазмуни ва ғояси”, “Эпосдаги образлар тизими”, “Манас ва унинг қирқ йигити”, “Эпосдаги аёллар образи”, “Манас”нинг бадиий тузилиши” сарлавҳали қирқ олти бетлик кенг ҳажмдаги мавзулар киритилган. Аммо ўқув режада бу мавзуларга умуман соат ажратилмаган. Дастур, ўқув режа ва дарсликдаги бундай тафовут ўқитувчини ҳам, ўқувчини ҳам чалғитиши тайин.

“Манас” ва бугунги кун. Манаснинг етти васияти”, “Семетей”, “Семетей”ни айтuvчилар ва асосий вариантлари”. “Семетей”нинг мазмуни ва ғояси”, “Эпоснинг қаҳрамонлари”, “Семетей”нинг поэтикаси хусусида” мавзуларининг ҳар бири учун бир соатдан вақт ажратилган. Ўқув режада мазкур мавзулардан сўнг ўқувчилардан 2-назорат иши тест шаклида олиниши белгилаб қўйилган.

Дарсликка “Манас”нинг учинчи бўлими – “Сейтек” достони ҳақида ҳам мавзулар киритилиб, ўқувчилар “Эпоснинг сюжет қурилиши ва асосий ҳикоялари”, “Сейтек”нинг С. Каракаев айтган варианти”, “Асарнинг асосий қаҳрамонлари” мавзулари орқали достон ҳақидаги маълумотлар билан танишадилар. Бу мавзулар ўқув режага киритилган ва уларга бир соатдан вақт

ажратилган. Назарий маълумотларнинг ҳар бири учун алоҳида савол ва топшириқлар тузилган, ўқувчиларда асар қаҳрамонлари ҳақида ёрқинроқ тасаввур ҳосил бўлиши учун айрим образларнинг суратлари ҳам берилган. Дарслиқдаги халқ оғзаки ижодига бағишланган бўлим “Адабиёт назарияси. Қаҳрамонлик эпоси” мавзуси билан яkulланган.

Эътибор берилса, дарсликнинг деярли ярмини эгаллаган ушбу катта бўлимда достоннинг оригинал матнидан парча берилгани йўқ. Кирқдан ортиқ мавзуларнинг барчаси достоннинг ёзиб олиниши, ижро этилиши, мазмуни ва бош қаҳрамонлари ҳақидаги маълумотлардан иборат. Албатта, бу мавзулар ичида достондаги айрим ўринлардан қисқа намуналар олиниб, мисралар таҳлилга тортилган. Лекин асарнинг ўзи билан танишмаган ўқувчи унинг тил хусусиятлари, ифода услубини англай олмайди, тасвирдаги бадиий гўзалликни, бир сўз билан айтганда, асарнинг жозибасини ҳис қила олмайди. Бадиий асардан баҳра олмоқ, бу улкан хазинадан дур топмоқ учун ўқувчи достон матнини диққат билан ўқиши, уни чуқур тушуниб этиши ва холоса чиқариши лозим. Зеро, ундаги воқеалар ўқувчи қалбига кучли таъсир этиб, уларда ватанпарварлик, инсонпарварлик, ҳайрихоҳлик, эркесварлик, табиатга муҳаббат каби туйгуларни тарбиялашга сабаб бўлади.

Дарслиқда берилган достон ҳақидаги маълумотларни кўздан кечирав экансиз, фольклоршунос олимлар томонидан ёзилган диссертация ёхуд олий ўқув юрти талабалари учун тайёрланган маъруза матнини ўқигандек бўласиз. Мавзу доирасида берилган кўплаб тарихий фактлар, бир қанча маълумотлар ва рақамларни 8-синф ўқувчисининг эслаб қолиши даргумон. Ўқувчи гўё “Адабиёт” эмас, “Тарих” дарслигини ўқиётгандек. Қолаверса, Адабиётнинг бош вазифаси ўқувчига берилган ахборотларни ёдлаб қолишни эмас, бадиий асар мутолаасидан завқ туйишни ўргатиш. Халқнинг асрий қадриятларини ўзида мужассам этган эпик асарни ўқувчига таништириш ва тақдим этишдаги бундай ёндашув асарнинг ўқувчи кўнглидан жой олмаслиги, фақат илмий тадқиқот ишлари учун объект бўлиб қолиб кетаверишига сабаб бўлади.

Таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган умумий ўрта таълим мактабларининг 8-синф “Адабиёт” дарслигига²⁹ киритилган бадиий асарлар яратилиш даврига кўра рукнларга бўлиниб, қунчиқар ва дунё адабиёти намуналари ҳам ўқиш учун тавсия қилинган. Дарслик халқ оғзаки ижоди намуналари ҳамда уларга оид адабий-назарий маълумотлар берилшидан бошлансада, негадир деярли олтмиш уч бетлик бу бўлимга бирор ном берилмаган.

“Бўзўғлон” достони” номли илк мавзуда қорақалпоқ халқининг диний ва мифологик қарашлари акс этган мазкур достоннинг асосий мазмуни, бош қаҳрамонлари, унинг “Алпомиш”, “Қоблан”, “Мастподшо” каби қаҳрамонлик достонларига ўхшаш томонлари, шунингдек, достонни қуйлаган бахшилар ҳақида маълумот берилган. Лекин асосий эътибор асардаги ўқувчилар эътиборини қаратиш лозим бўлган ўринларни таҳлил қилишга оид тавсияларга эмас, асосан асар сюжетини ҳикоя қилиб беришга қаратилган.

Дарсликка “Бўзўғлон” достонининг Қайипназар бахши томонидан ёзиб олинган варианти киритилган. Деярли ўттиз тўрт бетлик достон матни сўнгида “Достонни ўқинг ва сюжети ҳақида қисқача иниш ёзинг” мазмунидаги бир топшириқ ҳамда еттита савол берилган:

1. *Дарвешали бой билан Ақпан бойнинг авлиёникида тунаб қолишига нима сабаб бўлади?*
2. *Бобохон подио Дарвешали бойдан қолган молу-мулкни нима сабабдан тортиб олган эди?*
3. *Бўзўғлон ийлда учраган бобо билан ниманинг устида тортишиади?*
4. *Ийлда учраган бобо ким эди? Унинг Бўзўғлонга қандай фойдаси тегди?*
5. *Эрсари бобо Бобохон подиога берган маслаҳатида нимани назарда тутган эди?*

Қолган саволлар ҳам шу тахлит, асосан достоннинг мазмунини эслаб қолиш ва воқеалар ривожини такрорлашга қаратилган. Афсуски, бундай

²⁹Мамбетов К., Палимбетов К. Умумий ўрта таълим мактабининг 8-синф “Адабиёт” дарслиги. – Нукус: Билим, 2019.

саволлар нафақат, асар бадииятини англаш, қаҳрамонлар ҳолати ва хатти-харакатлари сабабларини таҳлил қила олиш, балки XXI аср ўқувчисидан талаб қилинадиган ахборотларни излаш, таҳлил қилиш ва баҳолаш, жамоада ишлаш, мулоқот қилиш, юклатилган вазифага ижодий ёндашиш каби кўникмаларни ҳам шакллантира олмайди.

Кейинги соатда “Мастподшо” достони ҳақида берилган умумий назарий маълумотни ўқитиш кўзда тутилган. Дастрраб достоннинг яратилиш даври ва худуди ҳақида турли фикрлар борлиги, муаллифлар уларнинг қайси бири тўғри эканлиги бўйича аниқ тўхтамга келинмаганини ёзадилар. Бундай маълумотлар ўқувчини чалғитиши боис, баҳсли мулоҳазалар дарсликларга киритилмагани маъқул. Шундан сўнг достоннинг бош қаҳрамонлари – Мастподшо, Ойпарча, Айёрбобо, Бобохон образларига алоҳида тўхталиб, уларнинг характер-хусусиятлари, достонда тутган ўрни атрофлича таҳлил қилинган.

Дарсликда достон учун ишланган сурат ҳам берилган бўлиб, шу биргина сурат ўқувчиларда қорақалпоқ халқининг миллий либосидаги Ойпарча тимсоли, жангга отланаётган алп Мастподшо образи ҳақида маълум бир тасаввур ҳосил бўлишида катта ёрдам беради.

“Мастподшо” достонидан берилган каттагина парча учун “Достонни ўқиб, мазмуни ҳақида ижодий иниш ёзинг” мазмунидаги бир топшириқ ваттита савол берилган:

1. *Абдукарим бой нима учун хафа эди?*
2. *Абдукарим бой қандай туши кўради?*
3. *Бой қандай қилиб йўлбарс устидан галаба қозонди?*
4. *Шардене бобонинг Мастподшо ва Ойпарчага ёлгон сўзлашининг сабаби нима эди?*
5. *Нима учун ола отли Алангасар ёв Мастподшо ва Ойпарчани қувади?*
6. *Мастподшо ола отли қалмоқнинг ўқидан қандай ярадор бўлади?*
7. *Достондаги Шардене бобо, Ўрозали хон, Аланагасар ёвни қандай ниятли инсонлар деб ўйлайсиз?*

Асар таҳлили учун дарслик муаллифлари томонидан тавсия этилган фактологик характердаги бу саволлар ўқувчидан ҳеч қандай синчковлик ва ижодий ёндашув талаб этмайди, дейиш мумкин. Шу боис адабиёт муаллими ўрганилаётган эпик асарни тадқиқ қилиш, ундаги поэтик фикрни англаш ва бадиий матн воситасида тарбияланувчиларда эстетик дидни ривожлантириш учун изланиши керак бўлади. Чунки “мактаб таҳлилининг вазифаси нафақат асарнинг объектив мазмунини очиш, балки унинг ёрдамида ҳар томонлама ривожланган ўқувчи шахсини шакллантиришдан иборат”³⁰.

Достондан олинган парчадаги биринчи қисмда Бухор деган юртда, Булунгур дарёсининг ёқасидаги Сарҳовуз деган сойда, қорақалпоқ элида Абдукарим деган бой дунёга келгани, қирқ ёшга етганда бефарзандлиги боис Яратгандан фарзанд сўраб, илтижо қилиши, ноласи қабул бўлгани тушида аён бериши, ҳомиладор аёли Қорасочга йўлбарснинг юрагини олиб келиб бериши ва фарзанди Мастиподшонинг дунёга келиши воқеалари тасвирланади.

Иккинчи қисм эса Мастиподшонинг Мажнун лақабли отида Ойпарчани қидириб кетаётгани ва икки ошиқнинг учрашиб қолишлари воқеалари билан бошланади. Воқеаларнинг бир-бирига уланмаслиги достоннинг мазмуни очилмай қолишига, ўқувчиларнинг асар сюjetи ҳақида яхлит тушунчага эга бўлмай қолишларига сабаб бўлади. Шунинг учун Мастиподшонинг ўтган йиллар давомида камолга етгани, Тама элининг қизи Ойпарчага қўнгил кўйгани, сафар қийинчиликларию қалмоқларга қарши жанг қилиб, жасорат кўрсатгани, аммо Бобохоннинг ўн саккиз минг лашкар билан келиб Ойпарчани олиб қочгани ҳақида қисқа насрый баён берилса, мақсадга мувофиқ бўларди.

Достон таҳлилидан сўнг лирик ва лиро-эпик жанрлар ҳақида тушунча берувчи “Адабиёт назариясидан маълумот” мавзуси киритилиб, унда ўқувчиларга эпик ва лирик турга оид асарлар ҳамда уларнинг ўзига хос хусусиятлари таништирилган. Аммо ўқувчиларнинг мавзу юзасидан билим ва қўникмаларини мустаҳкамлаш учун ҳеч қандай савол-топшириқ берилмаган.

³⁰Коровин В. Анализ художественного произведения в курсе литературы IV–VII классов. – Москва: Знание, 1977. 32-с.

Таълим ўзбек тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларининг 8-синф “Адабиёт” дарслигига³¹ киритилган адабий материаллар маълум бир руқнларга бўлинмаган. Дарслик “Халқ оғзаки ижоди. “Кунтуғмиш” достони ҳақида” мавзуси билан бошланади. Унда миллатнинг маънавий қиёфасини акс эттирувчи халқ достонларини куйлаган баҳшилар, достончилик тараққиёти, анъаналари, бугунги фан ва техника асидаги ўрни ҳақида тўхталиб, “Кунтуғмиш” достони, унинг қаҳрамонлари билан бирма-бир таништирилган. Бошқа дарсликлардаги каби достонга “кириш” қисмининг ўзидаёқ “Достоннинг қисқача мазмуни қуидагиича:” деб, бутун воқеалар дарслик муаллифлари томонидан айтиб қўя қолинган. Ваҳоланки, Дастурда ушбу достонни ўрганишга тўрт соат вақт ажратилган ва мазкур соатлар қуидагича номланган:

1. “Кунтуғмиш” достони. Халқ достонларининг миллат руҳиятини акс эттиришдаги ўрни. Уларнинг турлари” (1 соат);
2. “Кунтуғмиш” – ишқий-саргузашт достон” (2 соат);
3. “Достондаги бошқа образлар тасвири” (1 соат).

Ўқув режада “Кунтуғмиш ва Холбека тимсолларига тавсиф” мавзусида ижодий иншо ёзилиши тавсия этилган бўлиб, иншо ва таҳлил учун яна икки соат вақт ажратилган³². Демак, достонни ўрганиш учун ажратилган вақт жами олти соатни ташкил этади. Аммо афсуски, кўп соат ажратишнинг ўзи етарли эмас. Берилган вақтдан самарали фойдаланишнинг илмий-методик йўллари кўрсатиб берилгандагина асарнинг ўқувчи томонидан тушуниб, севиб ўқилишига ва ўзлаштирилишига эришиш мумкин.

Достон матнидан сўнг “Ишқий-қаҳрамонлик достонлари” мавзусида назарий маълумот берилиб, унда халқ достонларининг ўзига хос хусусиятлари, ёзма адабиёт намуналаридан фарқли жиҳатлари, уларда ишқ-

³¹Олим С., Ахмедов С, Кўчкоров Р. Умумий ўрта таълим мактабининг 8-синф “Адабиёт” дарслиги. – Т.:Faafur Fуломномидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2019.

³²http://idum.uz/wp-content/uploads/2020/08/www.idum.uz_adabiyot_fanidan_taqvim-mavzu-reja_2020-2021.rar

муҳаббат, қаҳрамонлик, жасорат ва фидойилик мавзуларининг устунлиги ўқувчиларнинг ёшига мос тарзда – содда ва самимий ҳикоя қилинган.

Барча мавзулар юзасидан жами йигирма иккита савол ва топшириқ берилган. Улардан тўрттаси халқ достонлари, ўн бештаси “Кунтуғмиш” достони, қолган учтаси достон матнидан сўнг берилган назарий маълумотга оид саволлар.

Достон матни учун берилган савол-топшириқларнинг аксарияти ўқувчиларда қиёсий-таҳлил кўникмаларини шакллантиришга, асарни синчиклаб ўқиши ва мағзини тушуниб етишга ёрдам беради:

- ✓ *Кунтуғмиши ва Холбека гайритабиий шароитда (тушда) танишадилар. Шунга ўхшаши ҳолатларни (туш, кўзгу, узук орқали танишиши) яна қайси достонларда учратгансиз?*
- ✓ *Кунтуғмишининг Холбека суратини кўриб, ҳушидан кетиб ийқилишии ҳолатини тасвирлаша Эргаши Жуманбулбул қайси бадиий воситани қўллаган, деб ўйлайсиз?*
- ✓ *Достондаги қаҳрамонларнинг қайси сифатларидан ибрат олии мумкин, деб ўйлайсиз?*

Аммо асардаги воқеаларни қайта ҳикоялашга қаратилган фактологик мазмундаги саволлар ҳам йўқ эмас:

- ✓ *Кунтуғмиши ўн тўрт ёшгача нималар билан шуғулланади, ўн тўрт ёшдан сўнг қайси амалларни эгаллади?*
- ✓ *Холбека кимнинг фарзанди? Унинг камолга етгунча бўлган ҳаётини батафсил гапириб беринг;*
- ✓ *Қосим Кунтуғмишини ҳалокатдан сақлаб қолиши учун қандай чора кўрди?*
- ✓ *Азбархўжса Кунтуғмишини ҳалок қилиши учун қандай ҳийла ишлатди?*

“Ишқий-қаҳрамонлик достонлари” мавзусидаги назарий маълумот учун тузилган саволлар қуидагича:

- ✓ *Ишқий-қаҳрамонлик достонлари деганда, қандай асарларни тушунасиз?*
- ✓ *Ўзбек достонларининг яқунловчи қисмига хос хусусият нима?*

✓ *Ишқий-саргузашт ва ишқий-қаҳрамонлик достонларининг фарқи нимада эканлигини тушунтиринг.*

Юқоридаги икки саволга ўқувчилар дарслидан ўрганган билимлари асосида жавоб берса олишлари мумкинdir, аммо назарий маълумотда ишқий-саргузашт достонлари ҳамда уларнинг ишқий-қаҳрамонлик достонларидан фарқи бўйича ҳеч қандай маълумот берилмаган.

Шунингдек, дарслик муаллифлари томонидан савол-топшириқлар сўнгида “*Ушибу савол ва топшириқлардан ҳар бир дарс давомида ўқилган матни асосида ўринли фойдаланиши тавсия этилади*” тарзида изоҳ ҳам киритилган. Нима учун бу саволлар ҳар бир мавзу сўнгида, яъни ўз ўрнида берилмаган деган ҳақли савол туғилади. Маълумки, ўқитувчи ўтилган ҳар бир дарс сўнгида ўқувчилар мавзуни қанчалик тушунганликлари ва ўзлаштирганликлари юзасидан савол-топшириқлар бериш орқали уларнинг дарсдаги иштироки ҳамда жавобларини баҳолаб боради. Билимларни текшириш ва баҳолаш вақтида нафақат асар таҳлилига оид билим ва кўникмаларнинг эгалланиши, балки ўқувчи тафаккурининг ўсиш даражаси, зеҳнининг ривожланиши, нутқининг равон бўлиши каби жиҳатларга ҳам эътибор қаратилади. Шунингдек, айрим ўқувчиларда учрайдиган уятчанлик, тортинчоқлик, ўзига ишонмаслик, шошқалоқлик, камгаплик каби хусусиятлар бартараф этилади. Ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятининг уйғунлигини таъминловчи савол-топшириқларнинг ўз ўрнида берилиши шунинг учун ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Юртимиздаги умумтаълим мактабларининг 9-синф “Адабиёт” дарслкларида ҳалқ достонлари мавзусининг ўрганилиши. Таълим қозоқ тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларининг 9-синф “Адабиёт” дарслигига киритилган мавзулар биринчи, иккинчи, учинчи тарзида жами олтита бўлимга ажратилган. Ҳалқ оғзаки ижоди намуналари биринчи бўлимда ўрганилиши кўзда тутилган.

“Халқ оғзаки адабиёти” деб номланган дастлабки мавзуу учун Дастанда бир соат вақт ажратилган бўлиб³³, унда энг асл санъат – халқнинг қадим тарихи, руҳияти ва характерини ифодаловчи бой оғзаки адабиёт эканлиги, унинг асосий турлари ва ривожланиш босқичлари, қозоқ халқ оғзаки ҳамда ёзма адабиётининг ўзига хос хусусиятлари очиб берилган. Шундан сўнг ўқувчилар “Халқ қўшиқлари” (2 соат), “Мақол-мatalлар. Топишмоқлар” (1 соат), “Эртаклар” (2 соат), “Афсоналар” (5 соат) билан танишадилар. Ҳар бир мавзудан сўнг ўқувчилар билим ва кўнилмаларини мустаҳкамлаш мақсадида савол-топшириқлар берилган. Шундан сўнг бир соатлик “Қаҳрамонлик достонлари” мавзуси берилиб, унда “Алпомиш ботир”, “Қобланди ботир”, “Эр Таргин”, “Қамбар ботир” сингари қозоқ халқ достонларининг бадиий ўзига хослиги ва асар қаҳрамонларининг психологик параллелизми ҳақида маълумот берилган. Адабиёт Дастанда мазкур дарсликка киритилган “Алпомиш ботир” достонини ўрганиш учун уч соат вақт ажратилган бўлиб, улар қуйидагича мавзуланган:

- ✓ “Алпомииш ботир” достони (1 соат);
- ✓ “Алпомииш ботир” достони (1 соат);
- ✓ Достоннинг тузилиши ва сюжети (1 соат).

Дарслиқда берилган “Алпомиш ботир” сарлавҳали матнда Алпомишининг Тангридан тилаб олинган ёлғиз фарзанд экани, болалагиданоқ ботирлиги билан ном қозониши, Гулбарчинни қалмоқлардан қутқариш, эл-юрт ва ор-номус ҳимояси учун сафарга отланиши, Қараман билан дўст тутиниши, Мастон кампирнинг ҳийласи туфайли зиндонга тушиши, Кайкубот билан дўст тутиниши каби достон воқеалари ривожи бирма-бир ҳикоя қилиниб, образларнинг ҳатти-ҳаракатлари ва диалоглари таҳлил қилинган. Шунингдек, Қултой, Қарлифоч, Тойча хон, Қоракўзойим, Ултон, Ёдгор ҳамда Алпомишининг доимий ҳамроҳи Бойчиборнинг достонда тутган ўрни ва эпик вазифаси ҳақида ҳам алоҳида тавсифлар берилган. Матнда Қораман ва Ултой

³³http://idum.uz/wp-content/uploads/2020/08/www.idum.uz_qozoq_tili_va_adabiyoti_fani_2020-2021.rar

образлари тасвири, Алпомишининг Кайқубот билан дўстлашиш сабаблари ҳамда Қоракўзойимнинг Алпомишга ошиқ бўлиб, унинг қудуқдан чиқишида ёрдам бериши билан боғлиқ воқеалар баёни такрор берилган.

Мавзу сўнгига жами ўн бир савол-топширик берилган. Мана уларнинг айримлари:

- ✓ *Алпомии билан Ултон қандай образлар?*
- ✓ *Достонда қандай аёл образлари бор? Исларини айтиб, тавсиф беринг.*
- ✓ *Алпомишининг қаҳрамонлигини қайси вазиятларда кўриши мумкин?*
- ✓ *Алпомии ва Қораман қандай қилиб дўст бўлишиди?*
- ✓ *Мастон кампирнинг ёвузлигини қандай баҳолайсиз?*
- ✓ *“Алпомии” достонини уйда ўқиб, мазмунини синфда гапириб беринг.*
- ✓ *Достоннинг бадиий хусусиятлари ҳақида тушунгандарингизни айтиб беринг.*

Топшириқларнинг Алпомиш ва Ултон образлари ҳақидаги савол билан бошланиши бежиз эмас. Матн аввалида достонда Алпомиш ва Ултон образлари бир-бирига қарама-қарши қўйилиши, болалигида Бойсари асраб олиб, ўз ўғлидай ўстирган Ултон молу-дунё, нафсининг қули экани, ўз тақдирини эл бирлиги ва фаровонлиги билан боғлаган Алпомиш халқнинг асрий орзу-армонларини акс эттирган юрт қаҳрамони сифатида тасвирланиши ҳақида фикрлар билдирилган. Шу тахлит барча саволларнинг жавобини матндаги таҳлиллар асосида кетма-кетликда топиш мумкин.

Достон матнидан парча берилмай, дарслик муаллифлари томонидан унинг асосий мазмуни ҳикоя қилиб берилиши ва айрим ўринларигина таҳлилга тортилиши мактаб адабий таълимида достон матни устида етарлича ишланмаётганлиги, асар поэтикаси ва бахшининг маҳорат оламига кириб борилмаётганининг асосий сабабларидан бири бўлиб қолмоқда. Қуюқ рамзлар, катта ҳаётий ҳақиқатлар ва мураккаб фалсафий мушоҳадага эга бўлган эпик асарларни ўқитишдаги бундай ёндашув ўқувчида худди халқ

эртакларини ўқигандай таассурот қолдиради³⁴. Дарсликдаги тайёр таҳлил ва шархлар ҳам ўзига хос тадқиқот, албатта. Аммо таҳлилдан кўзланган мақсад “хиссий-бадиий шакл”³⁵ тусини олмагунича ўқувчилар учун эпик асарларни ўрганиш дарслари зерикарли, бир қолипдаги тушунарсиз машғулот бўлиб қолаверади.

Дарсликдаги ўрганиш учун тавсия этилган навбатдаги мавзуу “Лиро-эпик достонлар” деб номланади ва Дастурда бу мавзуу учун бир соат вақт ажратилган. Унда “Киз Жибек”, “Қози Кўрпеш-Баян Сулув”, “Кулча қиз”, “Мақбал ва Сегиз” каби қозоқ ҳалқ лиро-эпик асарларида меҳр-муҳаббат, вафо ва садоқат, айрилиқ ва ҳижрон мавзуларининг етакчилиги, инсоний туйгулар ва ички кечинмаларнинг таъсирчан ифодаланиши, лиро-эпик асарлардаги вариантилилк ҳақида маълумот берилган.

“Айман-Шолпан” достони ҳам лиро-эпик асарларнинг гўзал намуналаридан бири. Унда ўз даврининг ижтимоий муаммоларига қарши кураш учун биргаликда бел боғлаган Айман ва Элбек, Шолпан ва Арслон янги давр қаҳрамонлари сифатида тасвирланади. Мазкур достон билан ўқувчиларни таништириш учун Дастурда бир соат вақт ажратилган. Бу сафар ҳам асардан парча берилмай, унинг мазмуни, тузилиши, асосий қаҳрамонлари дарслик муаллифлари томонидан ҳикоя қилинган. Айрим ўринлардан қисқа парчалар берилиб, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари ва диалоглари таҳлил қилинган. Ўн беш бетлик достон мазмуни ҳақидаги матн учун жами ўнта савол-топшириқ берилган.

Дарсликда достон яратилган тарихий даврга хос хусусиятлар, асардаги ўқувчилар эътиборини қаратиш лозим бўлган жиҳатлар, қаҳрамонларнинг ички кечинмалари тасвирланган ўринларнинг таҳлили берилиши яхши, албатта. Аммо тайёр берилган билим тезда унутилиши барчага маълум. Зоро, ичига кирилмаган, магзи очилмаган ҳар қандай бадиий асар қизиқиши

³⁴Хақкулов И. Ким нимага таянади? – Т.: Зарқалам, 2006. 16-бет.

³⁵Кан-Калик В. Хазан В. Психолого-педагогические основы преподавания литературы в школе. – Москва: Просвещение, 1988. 82-с.

үйғотмайды, ўқувчининг кўнгил мулкига айланмайди. Мустақил фикрлаб, мулоҳаза юритиб, излаб, меҳнат қилиб ўзлаштирилган билим эса ўқувчи қалбидан, хотирасидан чиқмайди. Шу боис дарслердада ўрганилаётган халқ эпосининг оригинал матнидан парча берилиши, асар мазмунидаги маънони ўқувчилар ўзлари излаб топишлари учун имкон бериш лозим.

Таълим қирғиз тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларининг 9-синф “Адабиёт” дарслигига³⁶ асосан XX аср қирғиз адабиёти намуналари киритилган бўлиб, халқ достонларини ўқитиш кўзда тутилмаган.

Таълим туркман тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларининг 9-синф “Адабиёт” дарслигига³⁷ халқ оғзаки ижоди намуналаридан Гўрўғли туркум достонларига киравчи “Бозиргон” достони берилган бўлиб, асар мазмунини ўзлаштириш учун икки соат вақт ажратилган. “XIII-XIV аср адабиёти” деб номланган ушбу бўлимда ўқувчилар дастлаб мазкур даврда рўй берган тарихий воқеалар ва яратилган асарлар ҳақидаги маълумотлар билан танишадилар. Матн сўнгидаги мавзу юзасидан савол-топшириқлар берилган бўлиб, Дастурда ушбу мавзуга бир соат вақт ажратилган³⁸. Шундан сўнг “Бозиргон” достонидан ўн уч бетлик парча берилган, аммо матн сўнгидаги ўқувчиларнинг бадиий асар устида ишлаш, асар таҳлили орқали инсон рухияти ва маънавиятида бўладиган янгиланишларга хизмат қилувчи, таҳлил кўнилмаларини эгаллашга ёрдам берувчи савол-топшириқлар берилмаган. Зоро, “бадиий таҳлил қилиш йўллари эгалланмаган ўқув муассасаларида бадиий асар ўқувчиларнинг туйғуларига таъсир этмайди, бинобарин, шахс маънавияти шаклланишига хизмат қилмайди”³⁹.

Достондан сўнг берилган “Гўрўғли эпоси ҳақида” сарлавҳали назарий маълумотда ўзбек, қорақалпоқ, озарбайжон, арман, қозоқ, қирғиз, тожик каби бир қатор қардош халқлар орасида машҳур бўлган “Гўрўғли” туркум

³⁶Парпиев М., Алымов Б. Умумий ўрта таълим мактабининг 9-синф “Адабиёт” дарслиги. – Т.: Ўзбекистон, 2019.

³⁷Велбегов Г., Латипов Н., Ҳаллиев К., Абаев А. Умумий ўрта таълим мактабининг 9-синф “Адабиёт” дарслиги. – Т.: Ўзбекистон, 2019.

³⁸http://idum.uz/wp-content/uploads/2020/08/www.idum.uz_adabiyot_fanidan_turkman_tilida_2020-2021.rar

³⁹Йўлдошев К., Йўлдошева М. Бадиий таҳлил асослари. – Т.: Ўқитувчи, 2016. 182-б.

достонларининг бош мавзуси қаҳрамонлик, юртсеварлик, дўстга садоқат, ваъдага вафо, мардлик ва олижаноблик экани, бу достонларда душманга шавқатсиз, аммо ожизга раҳмдил бўлган Гўрўғли гоҳ чўпон, гоҳ созандабахши, гоҳ савдогар, гоҳ султон сифатида гавдаланиб, ҳамиша азиз Ватани, оиласини душманлардан ҳимоя қилиши ҳикоя қилинган. Мавзу сўнгидагу куйидаги мазмундаги саволлар берилган:

1. “Гўрўғли” эпосининг халқ орасида қандай номлари ва туркумлари бор?
2. Халқ орасида қайси баҳшилар “Гўрўғли” эпосини қуилаганлар?
3. Олимлар бу ажойиб эпосга қандай баҳо берадилар?
4. “Гўрўғли” эпосидаги “Бозиргон” достони қандай мавзуга бағишиланган?

Кўринадики, мазкур саволларнинг учтаси эпос ҳақидаги назарий маълумотга, биттаси эса “Бозиргон” достонига тааллуқли. Ифодадаги ўзгачалик, тасвирдаги янгилик, баҳшининг сўз қўллаш маҳорати масаласи очиқ қолмаслиги учун ўқитувчи синфнинг билим ва савиясига қараб асар бадииятини англашга йўналтирувчи, қаҳрамонларнинг руҳий олами тадқиқига йўл очувчи савол ва топшириқлар тузиши, дарсликдаги бу камчиликни тўлдириб кетиши керак бўлади. Зоро, аниқ мақсадга йўналтирилган, ўрганилаётган адабий материал таҳлилига етакловчи саволлар ўқувчиларни изланишга, бадиий асар матнига қайта-қайта мурожаат қилишга ва шу орқали ўз фикрларини асослашга ундейди. “Асослашга уриндими, у мустақил фикрлай бошлайди; мустақил фикрлай бошладими, демак, шахс сифатида шакллана боради”⁴⁰.

Таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларининг 9-синф “Адабиёт” дарслигига⁴¹ халқ достонларини ўқитиш кўзда тутилмаган.

⁴⁰ Вопросы психологии восприятия и мышления. Труды института психологии. – Москва: Российская академия образования, 2018. 79-с.

⁴¹ Мамбетниязов Т., Бекбергенова З., Мамбетниязова З. Умумий ўрта таълим мактабининг 9-синф “Адабиёт” дарслиги. – Нукус: Билим, 2019.

Таълим ўзбек тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларининг 9-синф “Адабиёт” дарслигига⁴² халқимизнинг буюк даҳоси ва бадиий эстетик тафаккури билан яратилган “Алпомиш” достонини ўрганиш кўзда тутилган бўлиб, Дастурда мавзуни ўрганишга етти соат вақт ажратилган⁴³. Афсуски, расмий педагогик ҳужжат ҳисобланмиш ўқув дастурида асарга нописандлик билан ёндашилиб, “Алпомиш” достони. Назарий маълумот: достон турлари” (5 соат) дейиш билангина кифояланилган. Ўқув режага кўра мавзу ўтилгандан сўнг “Иншо ва таҳлил. “Достондан олган таассуротларим” учун яна икки соат вақт ажратилган. Фақат мавзу ва соати кўрсатилиб, дастурий талқин берилмаслиги ҳажман йирик эпик асар ҳисобланмиш мазкур достонни қисмларга бўлиб ўқитиш ва энг асосийси ўқув таҳлилини уюштиришда кўплаб қийинчиликлар юзага келишига сабаб бўлмоқда. Холбуки, ўқув дастурида достон мавзусининг таҳлилий талқини ва методик йўналиши қўрсатилиб, адабий таълим жараёнининг самарадорлигига эришиш учун ҳар бир соат алоҳида мавзуларга бўлинниб қўрсатилиши лозим.

Дарсликдаги “Халқ оғзаки ижодидан” мавзусида “Алпомиш” достони халқимизнинг маънавий олами ва руҳият дунёсини кўрсатувчи кўзгу эканлиги, унда иймон-эътиқод, ор-номус, бағрикенглик ва кечиримлилик каби инсоний фазилатлар улуғланиши самимий тарзда ифодаланган, шунингдек, шеър қисмининг ўзи ўн тўрт минг мисрадан ортиқ “Алпомиш” достонини тенгсиз маҳорат билан ижро этган Фозил Йўлдош ўғли ҳакида ҳам маълумот берилган.

Достонни тўрт қисмга бўлиб ўрганиш тавсия қилинган бўлиб, ҳар бир қисм учун алоҳида, жами йигирма бешта савол ва топшириқ берилган. Асарнинг биринчи қисми учун берилган саволлар қуйидагича:

⁴² Йўлдошев К., Қодиров В., Йўлдошбеков Ж. Умумий ўрта таълим мактабининг 9-синф “Адабиёт” дарслиги. – Т.: Ўзбекистон, 2019.

⁴³ http://idum.uz/wp-content/uploads/2020/08/www.idum.uz_adabiyot_fanidan_taqvim-mavzu-reja_2020-2021.rar

- ✓ Закот воқеаси тасвирига таяниб, Бойбўри билан Бойсари муносабатларини изоҳланг. Бу ака-укаларнинг характери ва ички дунёсини қандай баҳолайсиз?
- ✓ Ўз юртидан Қалмоққа кўчиб бораётган Барчин, умуман, барча элибойларнинг кайфияти, кечинмаларига диққат қилинг.
- ✓ Достон аввалида берилган Добонбийнинг авлод шажарасини қайтиб ўқинг, уни чизма шаклида ифодаланг. Катталар кўмагида ўзингиз мансуб бўлган аждодларингиз шажарасини тузишга ҳаракат қилинг.

Ўқувчи бу саволларга жавоб бериши учун матнни синчковлик билан ўқишига, қаҳрамонларнинг руҳий кечинмаларини ўз қалбидан ўтказишига тўғри келади. Бадиий таҳлил натижасида асаддан олинган маънавий озуқа ўқувчининг руҳияти тозариши, туйғу ва ҳиссиётлари нозиклашиб, ҳаётга бўлган шахсий қарашларининг шаклланишига олиб келади. Ҳар бир саволнинг пухта ўйлаб тузилгани, топшириқларнинг ўқувчини изланишга, ўзлигини англашга ундаши амалий аҳамият касб этади ва бу дарслик муаллифларининг катта салоҳияти, йиллар давомида шаклланган улкан тажрибаларидан дарак беради.

Асарнинг кейинги қисмлари учун тузилган саволлар ҳам ўқувчини достон моҳияти ҳақида фикр юритишига ёрдам беради ва шу орқали асл санъат асарининг тарбиявий кучини янада оширишга хизмат қиласди:

“Қалмоқларга қизим қандай бераман?!” Юрагим тўлгандир дийдаи гамда, Барчинойни ўз тенгига қўшимасам, Маҳшар куни Барчин қўли ёқамда” деган ота ҳолатини изоҳланг. Қалмоқлар қайси жиҳатдан Барчинойга тенг эмас эди?

- ✓ Яртибойнинг маслаҳатига муносабат билдиринг ва унинг асар бошидаги маслаҳатлари билан солиштиринг.
- ✓ Қалмоқларнинг муболагали тасвиirlари берилган ўринларни қайта ўқинг ва ҳаётийлик ҳамда бадиийлик жиҳатидан изоҳланг.
- ✓ Барчинойнинг Алномишига қаратма айтган аччиқ сўzlари алпга бу қадар таъсир қилганлиги сабабини изоҳланг.

Достоннинг поэтик мазмуни ҳамда образлар тизимиға таъсири билан боғлиқ бу каби концептуал топшириқларнинг берилиши, ўқувчиларда қиёсий таҳлил кўниқмаларини шакллантиришга, ифодадаги гўзалликни англаб етишларига хизмат қиласди. Зеро, “Зоҳирда яққол кўриниб турмайдиган нарсаларни (воқеликни) илғай олиш ва улардан умумлашмалар ясай олиш эстетик тарбиянинг, хусусан, адабий таълимнинг самарали хулосасидир”⁴⁴.

Достон матнидан сўнг “Алпомиш” достони тўғрисида” сарлавҳали назарий маълумот ҳам берилган бўлиб, унда ўзбек халқининг улкан адабий меросга эга эканлиги, баҳшилардан кўплаб халқ достонлари ёзиб олингани, достон турлари, улардаги шеър бўғинлари ва “Алпомиш” достонида қадим урф-одатларимиз гўзал акс этгани борасидаги фикрлар содда ва самимий баён этилган. Мавзу сўнгида қуйидаги фактологик савол-топшириқлар берилган:

1. *Халқ достонларининг ўзига хос жиҳатларини кўрсатинг.*
2. *Халқ достонларининг турларини айтинг.*
3. *Достондаги шеърларда бўғинлар сонининг оз-кўплиги сабабини тушиуницирг.*

Юртимиздаги таълим қозоқ, қирғиз, туркман, ўзбек ва қорақалпоқ тилларида олиб бориладиган умумий ўрта таълим мактабларининг “Адабиёт” фани дарсликлари таҳлили ҳажман йирик ва бир неча вариантларга эга бўлган халқ достонларини ўқитишининг методик тизимини янада мукаммаллаштириш, бугунги замон талаблари асосида такомиллаштириш зарурлигини кўрсатади.

1.2-§. Халқ достонларини ўқитишдаги мураккабликлар ва уларнинг сабаблари тавсифи

Умумий ўрта таълим мактабларида халқ достонларини ўқитиши анча мураккаб педагогик жараён. Мазкур фаслда ана шу мураккабликлар нималардан иборат эканлигини аниқлаб, уларни бартараф этиш йўллари

⁴⁴Давыдов В. Виды обобщения в обучении. – Москва: Педагогика, 1972. 40-с.

ҳақида сўз юритилади. Бизнингча, халқ достонларини ўқитишдаги мураккабликлар улардаги эпик кўламнинг кенглиги, баҳши ижросидаги ўзига хос ифодаси каби эпос табиатидаги бир неча хусусиятлар билан изоҳланса, яна бир жиҳатдан эпик асарларни ўрганишга бўлган ёндашувларнинг талаб даражасида эмаслиги ва турличалигида намоён бўлади.

Юртимиздаги таълим ўзбек, қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз, туркман тилларида олиб бориладиган мактабларда халқ достонларини ўқитишни режалаштиришнинг ҳозирги ҳолати жадвал ҳолида қуидаги қўринишга эга бўлади (1.1-жадвал).

1.1-жадвал

Умумий ўрта таълим мактабларида халқ

достонларининг ўқитилиш тартиби

Таълим тури	Синфлар	Ўрганиладиган асар номи	Ажратилган вакт
Таълим ўзбек тилида олиб бориладиган мактаблар	7-синф	“Равшан” достони	4 соат
	8-синф	“Кунтуғмиш” достони	4 соат
	9-синф	“Алпомиш” достони	7 соат
Таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган мактаблар	7-синф	“Эдигей” достони “Қирқ қиз” достони	2 соат 2 соат
	8-синф	“Бўзўғлон” достони “Мастподшо” достони	3 соат 3 соат
	9-синф	Халқ достони берилмаган	-
Таълим туркман тилида олиб бориладиган мактаблар	7-синф	“Қўркут ота” достони “Шоҳсанам Ғаріб” достони	3 соат 4 соат
	8-синф	Халқ достони берилмаган	-
	9-синф	“Бозиргон” достони	2 соат

Таълим қозок тилида олиб бориладиган мактаблар	7-синф	“Қиз Жибек” достони	3 соат
	8-синф	“Қўрқит ота китоби”дан нақл сўзлар	1 соат
	9-синф	“Алпомиш ботир” достони “Айман-Шолпан” достони	3 соат 1 соат
Таълим кирғиз тилида олиб бориладиган мактаблар	7-синф	“Кожожаш” достони “Эр Табилди” достони	4 соат 3 соат
	8-синф	“Манас” достони “Семетей” достони “Сейтек” достони	6 соат 4 соат 3 соат
	9-синф	Халқ достони берилмаган	-

Маълумки, дарсликка киритилган асарлар орқали ўқувчида адабиётнинг яхлит эстетик ҳодиса эканлиги борасида муайян тасаввурлар ҳосил бўлади. Шу боис бадиий юксак асарларгина дарслик мажмууга киритилади. Аммо жадвалда кўрганимиздек, айрим дарсликларда кетма-кет иккита йирик ҳажмли достонларнинг берилиши методик жиҳатдан мақсадга мувофиқ эмас. Хусусан, таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган умумий ўрта таълим мактабининг 7-синф “Адабиёт” дарслигига⁴⁵ ҳам “Эдигей”, ҳам “Қирқ қиз” достонини ўқитиш кўзда тутилган. Шубҳасиз, бу достонлар ўқувчиларни юксак ватанпарварлик руҳида тарбиялашда муҳим дидактик вазифани бажаради. Қолаверса, уларда “Номус – ўлимдан кучли!” деб билган қорақалпоқ халқининг юрт босқинчиларига қарши олиб борган озодлик курашлари, халқнинг адолат, баҳтли турмуш ҳақидаги асрий орзу-умидлари ўзининг гўзал бадиий ифодасини топган. Аммо ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олсак, бир синфда халқ достонларидан факат биттасини ўқитиш мақсадга мувофиқ.

⁴⁵Мамбетов К., Жақсимова Г., Ниетова Р. Умумий ўрта таълим мактабининг 7-синф “Адабиёт” дарслиги. – Нукус: Билим, 2017.

Худди шундай ҳолатни таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган умумий ўрта таълим мактабларининг 8-синф “Адабиёт” дарслигидага⁴⁶ ҳам кузатамиз. Бошқа ўқув мажмуаларидан фарқли равишда мазкур дарсликда ўқувчилар достонларнинг бир нечтаси билан танишадилар. Хусусан, халқ достонларидан “Бўзўғлон” ва “Мастподишо”, “XIX аср охири ва XX аср бошларидаги қорақалпоқ адабиёти” деб номланган рукида халқ китоблари ва киссаҳонлик ҳақидаги назарий маълумотдан сўнг берилган “Гариф Ошиқ” ҳамда “Гўрўғли” достонлари, “Кунчиқар адабиётидан” номли рукида Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достони, “ XIX асрдаги қорақалпоқ адабиётидан” деб номланган рукида А.Дабиловнинг “Баҳодир”, “Дунё адабиётидан” рукида “Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон” достони. Бундан ташқари бошқа рукиларда ҳам яна бир қанча эпик турга мансуб йирик ҳажмли матнлар ўқиши учун тавсия этилган. Миллат руҳияти, тафаккури, тарихи ва кечмишлари ўзининг гўзал бадиий ифодасини топган достонларни ўқитишига бундай изчил киришилгани яхши, албатта. Бир асар орқали шаклланган билим ва кўникма кейинги намуналарда янада мустаҳкамланиб боради. Натижада ана шу яхлит билим ўқувчидаги достонларни англаш тажрибасини юзага чиқаради. Бу дарсликка асар танлашда ўзаро узвийлик, тизимлилик тамойилига амал қилинганини кўрсатади. Аммо дарслик яратишда “...адабиёт ўқитиши иши жуда кўп даражада боғлиқ бўлган”⁴⁷ ҳиссийлик тамойилига риоя қилиш ҳам муҳим ҳисобланади. Шунинг учун педагогик амалиёт учун асарнинг бадиий етуклик даражаси билан бирга ўқувчи шахси ҳам муҳим ҳисобланади. Педагог биринчи навбатда “Ўқувчи шу ёшда мазкур асарни “ҳазм” қила оладими? Бу асар ўқувчига нима беради?” деган саволни ўртага қўяди. Аёнки, кўркам адабиётнинг барча намуналарини дарсликка киритишнинг имкони ҳам, ҳожати ҳам йўқ. Жуда яхши ёзилган асар ўқувчига керакли ёшда, керакли усууллар билан берилмас экан, унинг бадиияти очилмай қолаверади ва

⁴⁶Мамбетов К., Палимбетов К. Умумий ўрта таълим мактабининг 8-синф “Адабиёт” дарслиги. – Нукус: Билим, 2019.

⁴⁷Йўлдошев К. Адабиёт ўқитишининг илмий-назарий асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1996. 93-бет.

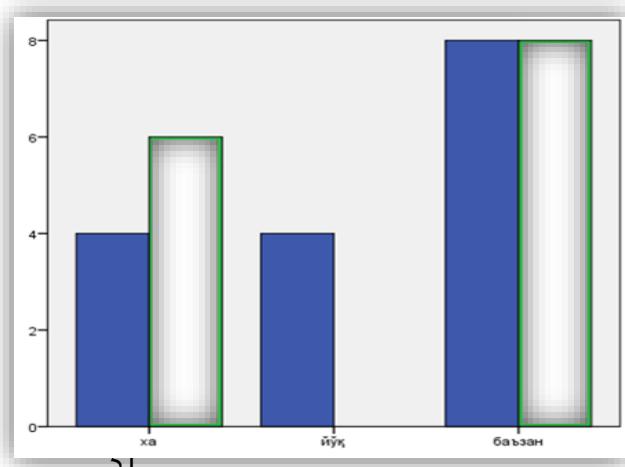
натижада бу “юк” болага ҳеч қандай маънавий озуқа бермайди. Умумий ўрта таълимда тўқиз йиллик ўқитиши тизимиға ўтилгандан сўнг 5-9-синф дарсликларидағи маълумотлар жуда “сиқиқ” ҳолда берилди. Яна қайта 11 йиллик таълим тизимиға ўтиб ҳам мазкур дарсликларнинг пухта ўрганилиб, қайта яратилмагани ўқув юкламасининг ошиши ва мавзуларни ўзлаштириш даражасининг кескин пасайишига сабаб бўлмоқда.

Бир синф дарслигида кетма-кет иккита халқ достонининг берилиши, кейинги синфда эса умуман берилмаслик ҳолатлари халқ достонлари мавзусининг синфлар кесимида тўғри тақсимланмаганини кўрсатади. Ўқувчини етарлича дидактик юк билан таъминламаслик уларнинг ўқув-билув фаоллигига салбий таъсир кўрсатиб, ялқовликка ўргатса, бир мавзу доирасида берилган ўқув материал ҳажмининг ошиб кетиши ўқувчини толиқтириб, адабий-эстетик завқ бермай қўяди. Кўринадики, ҳар икки ҳолатда ҳам ўқувчиларнинг саводхонлиги юзасидан кутилган даражага эришиб бўлмайди.

Умумий ҳолатни аниқлаш мақсадида юртимиздаги умумий ўрта таълим мактабларида сўровномалар ўtkазилиб, уларда элликка яқин олий маълумотли, кўп йиллик (камиде беш йил) иш тажрибасига эга ўқитувчилар ҳамда уч юздан ортиқ турли мактабларнинг 7-8-9-синф ўқувчилари иштирок этдилар. Сўровномадаги “Халқ достонлари мавзусини ўзлаштиришга қийналасизми?” деган саволга 24% ўқувчилар (шундан 60% ўғил болалар, 40% қиз болалар) “ҳа”, 12% қиз болалар “йўқ”, деб жавоб беришган бўлса, 64% ўқувчилар баъзида ўтилган мавзуни яхши тушунмасликларини айтишган.

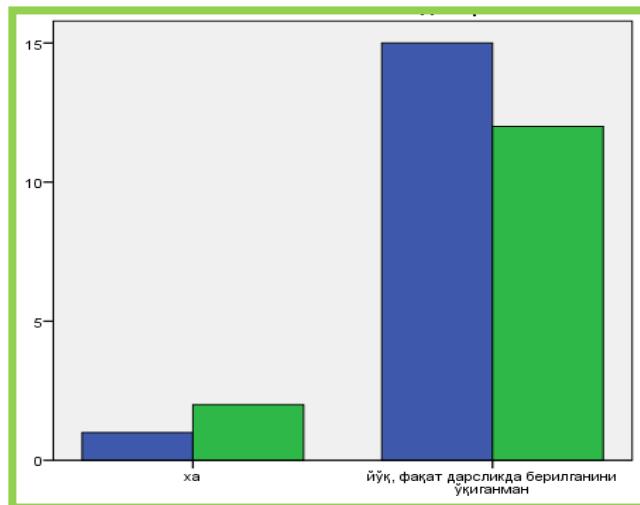
Халқ достонлари мавзусини ўзлаштиришга қийналасизми?

- ❖ Ўғил болалар
- ❖ Қиз болалар

Дарсликда ўқувчиларнинг ёш ва физиологик хусусиятларига мос равишда танланган ва ўқиши учун тавсия этилган халқ достонларидан парча берилиши муҳим аҳамият касб этади. Аксарият ўқув дарсликларида ўрганилаётган эпик асарнинг асл матнидан парча эмас, балки дарслик муаллифлари томонидан мазкур асарнинг мазмуни ҳикоя қилинган таҳлилий матн берилган. Бадиий асарнинг тили, ифода услуби, тасвир гўзалиги ва баҳшининг сўз қўллашдаги маҳорати билан ўқувчиларни яқиндан таништириш, шунингдек, достон ботинидаги гўзалик ва жозибани мустақил кашф этишлари учун имкон бермоқ лозим. Афсуски, аксарият ўқувчилар достонларнинг фақат дарсликда берилган парчасини ўқиши билан чегараланадилар.

Дарсликда парчаси берилган халқ достонларини тўлиқ ўқиб чиққанмисиз?

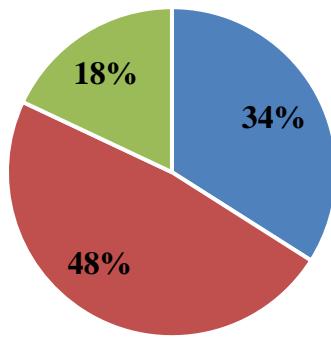

- ❖ Ўғил болалар
- ❖ Қиз болалар

Сўровнома натижаларига кўра, бу ўқувчиларнинг деярли 80% (76,8%)ни ташкил этади. Атиги 23,2% ўқувчилар (шундан 35,1% ўғил болалар, 63,9% қиз болалар) дарсликда парчаси берилган халқ достонларини тўлиқ ўқиб чиққанлар.

Таҳлилларга кўра, ўқитувчиларнинг аксарияти (48%) халқ достонлари мавзусини ўзлаштириш билан боғлиқ асосий муаммолар ўқитиши методикасининг самарали эмаслигига, деб ҳисоблашади.

Халқ достонлари мавзусини ўзлаштиришдаги асосий муаммолар нималардан иборат?

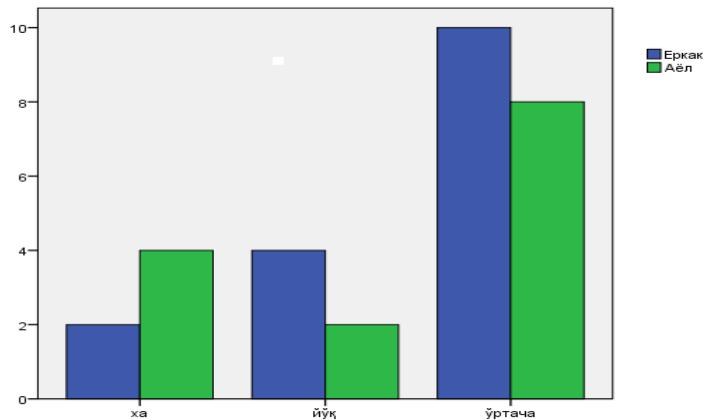

- Достонларда ишлатилган айрим сўз ва жумлалар тушунарсиз
- Достонларни ўқитиш методикаси самарали эмас
- Достон сюжети, ундаги воқеалар бугунги кун мактаб ўқувчисининг реал ҳаётидан анча узокдалиги

Ҳар бир синфда берилган халқ достони, дейлик, “Равшан” достони нима учун айнан 7-синф дарслигига киритилгани, ушбу асар орқали ўқувчиларда қандай эзгу маънавий сифатлар шакллантириш мақсад қилиб қўйилганини, аввало, ўқитувчининг ўзи яхши тушуниб олиши ва шунга асосан дарс методларини тўғри танлай билиши лозим. Албатта, адабий таълим жараёнини бир қолипга солиб бўлмайди. Ўқитувчи ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари, ўзлаштириш даражаси, дарс ўтиладиган хонанинг шароитларидан келиб чиқиб турли шакл ва мазмундаги таълим методларидан фойдаланади. Бир гуруҳда жуда яхши самара берган усул бошқа гуруҳда кутилган натижани бермаслиги мумкин. Тўғри танланган амалий топшириқлар, кичик гурухларда жадваллар асосида ишлаш, қаҳрамонларнинг қиёсий тахлили, турли тақдимотлар, мультимедиа материалларидан фойдаланиш каби интерактив методлар ўқувчини тингловчиidan машғулотнинг фаол иштироқчисига айлантиради.

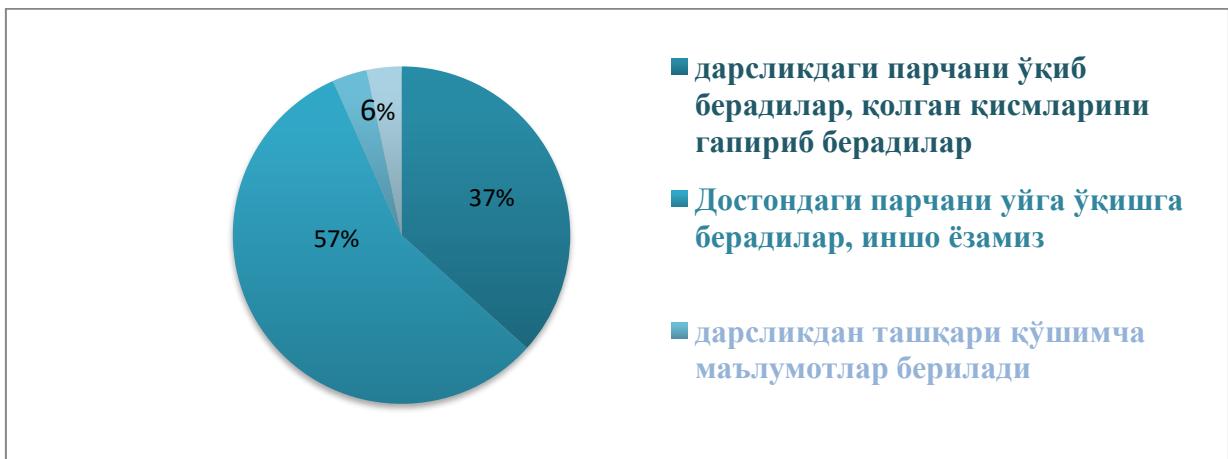
Ўқувчилар ўртасида ўтказилган сўровномадаги “Адабиёт” фанидан ўзбек халқ достонлари мавзуси қизиқарли ўтиладими?” деган саволга 62,0% ўқувчилар “ўртacha” деб жавоб беришган (шулардан 55,6% ўғил болалар, 44,4% қиз болалар).

“Адабиёт” фанидан ўзбек халқ достонлари мавзууси қизиқарли ўтиладими?

Шунингдек, “Достон сюжети, қаҳрамонлари, ундаги воқеалар ва бадиий тасвир воситаларини тушунтиришда ўқитувчингиз қандай йўл тутади?” деган саволга 37% ўқувчилар “Дарсликдаги парчани ўқиб берадилар, қолган қисмларини гапириб берадилар”, деб жавоб беришган. Фақат 6% ўқувчилар ўқитувчисининг мавзууни тушунтиришда дарсликдан ташқари бошқа материаллардан ҳам фойдаланишини айтишган.

Достон сюжети, қаҳрамонлари, ундаги воқеалар ва бадиий тасвир воситаларини тушунтиришда ўқитувчингиз қандай йўл тутади?

Кўринадики, аксарият (57%) ўқувчилар дарсликда достондан берилган парчани ўқиш уйга вазифа қилиб берилиши ва иншо ёзишларини айтишган. Шу ўринда эслатиш лозимки, ўтилган мавзу юзасидан уй вазифасининг тўғри танланиши ва берилиши ҳам муҳим педагогик жараён. Зеро, ўқувчининг

билими ва ўзлаштириш даражасига кўра берилган уй вазифалари унинг мустақил равишда ўз устида ишлашига имкон беради. Аммо тажрибадан маълум бўлдики, аксарият ўқитувчилар достон юзасидан конспект ва иншо ёзишдан бошқа уйга вазифа бермайдилар. Фақат синфда ўқилиб, таҳлил қилинган асар ҳақида ёзилган иншоларнинг 98%и эса мустақил фикрлар ёзилмаган, дарсликдан кўчирилган иншолардир. Афсуски, ўқитувчилар учун ёзиладиган методик қўлланмаларда ҳам уйга вазифа беришни тўғри ташкил қилиш борасида тавсиялар берилмаган.

“Дарсликдаги бадиий асар учун берилган савол ва топшириқлардан фойдаланаисизми?” деган саволга ўқувчилар қуидагича жавоб берганлар:

Дарсликдаги бадиий асар учун берилган савол ва топшириқлардан фойдаланаисизми?

Дарсликдаги бадиий асар учун берилган савол ва топшириқлардан фойдаланаисизми?					
		ха, дарс давомида ва уйда уларни бажарамиз	йўқ, асар таҳлилида улардан фойдаланмаймиз	ха, баъзан улардан фойдаланамиз, лекин улар қизиқарли эмас	Жами
Синф	7	20,7%	13,0%	66,3%	100,0%
	8	24,7%	16,1%	59,2%	100,0%
	9	22,3%	12,8%	64,9%	100,0%
	Жами	22,6%	14,0%	63,4%	100,0%

Кўринадики, сўровномада иштирок этган жами ўқувчиларнинг атиги 22,58% асар таҳлили давомида дарсликда берилган савол-топшириқлардан фойдаланишларини айтишган. 63,44% ўқувчилар уларни қизиқарли эмас, деб ҳисоблашса, 13,98% ўқувчилар улардан деярли фойдаланмасликларини билдиришган.

Тажриба-синов ишлари мобайнида бугунги педагогик жараёнда Адабиёт фанидан ўқувчиларни баҳолаш тизими ва меъёрлари талаб даражасида эмаслиги маълум бўлди. Республикамиздаги аксар мактабларда

халқ достонлари мавзуси ўтилганда ўқувчиларнинг достондан парча ёд олишлари, мазмунини қайта ҳикоя қилиб беришлари, шунингдек, дарсликда берилган мавзуга оид адабий-назарий маълумотларни билишлари баҳолаш учун асос бўлмоқда. Халқ достонлари мавзусинини ўқитишида замонавий ёндашувларга бўлган катта эҳтиёжнинг мавжудлигига қарамай, аксарият ўқитувчилар ўқувчилар билимини баҳолашда анъанавий усувлардан фойдаланишади. Сўровнома натижаларига кўра, энг кўп қўлланиладиган назорат тури – оғзаки савол-жавоб ва мавзули иншолар.

Ўқувчилар билимини қандай баҳолайсиз?

Натижалар таълимнинг замонавий усувларини кенг жорий этиш ва ўқувчилар билимини баҳолашнинг янги технологияларини амалиётга татбиқ этиш зарурлигини кўрсатади. Афсуски, адабий таълимда ўқувчилар билимини баҳолаш муаммоси етарлича тадқиқ этилмаган. “Баҳо шунчаки қўйиладиган қийматсиз рақам эмас, балки ўқувчининг ўзига ишончини уйғотадиган ёки йўқотадиган, янги ютуқларга ундейдиган ёхуд ўқишдан совутадиган, тенгдошлари олдида обрўсини кўтарадиган ёинки уни ерга урадиган ва шу боис ўқувчи шахсининг бутунлиги ёхуд синиқлигига сабаб бўладиган дидактик омилдир”⁴⁸. Айниқса, Адабиёт фанидан ўқувчилар билимларини аниқ баҳолашнинг имкони йўқ. Бола қалбida умуминсоний фазилатларни

⁴⁸Ражабова И. Касб-хунар коллежлари адабиёт дарслари самарадорлигини оширишда интерфаол усувлардан фойдаланиш йўллари. Пед. фан. номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т.: 2011. 16-бет.

камол топтириш ва туйгуларини тарбиялаш учун хизмат қилувчи Адабиёт дарсларида шеърларни ёд олиш, бадий асардаги қаҳрамонларнинг исмларию сюжет кетма-кетлигини эслаб қолиш, адабий-назарий қоидаларни дарслиқда қандай ёзилган бўлса, шундайлигича айтиб бера олиш асосий мезон эмаслиги барчамизга аён. Шу боис ҳам бу борадаги қарашлар турлича. Баъзи олимлар ўқувчининг бир мавзу доирасидаги билимлари эмас, балки билиб олган ва дарс давомидаги фаолиятини баҳолашга эътибор қаратса, баъзилари ўқувчининг ўзини ўзи баҳолаш механизмини йўлга қўйиш лозимлигини таъкидлайди⁴⁹. Шу маънода “Адабиёт” фанидан дарсликка киритилган мавзуларни ўқитиши бўйича ўқитувчилар учун ёзиладиган методик қўлланмаларда ўқувчини баҳолашнинг методик мезонлари ҳам кўрсатилиши мақсадга мувофиқ. Қўлланмадан нафақат тажрибали ўқитувчилар, балки соҳага эндиғина кириб келган ёш мутахассислар ҳам фойдаланишларини ҳисобга олсақ, методик қўлланмаларнинг мукаммал яратилиши лозимлиги ойдинлашади.

Тажриба-синов ишлари ўқув материалларининг замонавий шаклда берилиши лозимлигини кўрсатди. Аксарият ўқитувчилар халқ достонлари мавзусини ўргатишида видеоматериаллар (41,0%) ва турли маърифий мобил иловалардан (33,0%) фойдаланиш дарс самарадорлиги ҳамда ўзлаштириш даражасини оширади, деб ҳисоблайдилар. 15,0% ўқитувчилар аудиоматериаллардан фойдаланиш ҳам ўқувчиларнинг асарни ўрганишга бўлган қизиқишини оширади, дейишса, фақат ёзма матнлардан фойдаланиш самарали, деб ҳисоблаган ўқитувчилар 11,0% нигина ташкил этади.

Асарни тушуниш ва бадий тасвир воситаларини таҳлил қилишда матннинг бекиёс ўрни бор, албатта. Лекин достоннинг бор жозибасини ўқувчиларга етказишида ёзма матннинг ўзи камлик қиласи. Халқ оғзаки ижодининг бекиёс хазинаси бўлган достонлар асрлар давомида баҳшилар томонидан дўмбира жўрлигига куйланган. Баҳшининг навоси, достонни ўзига

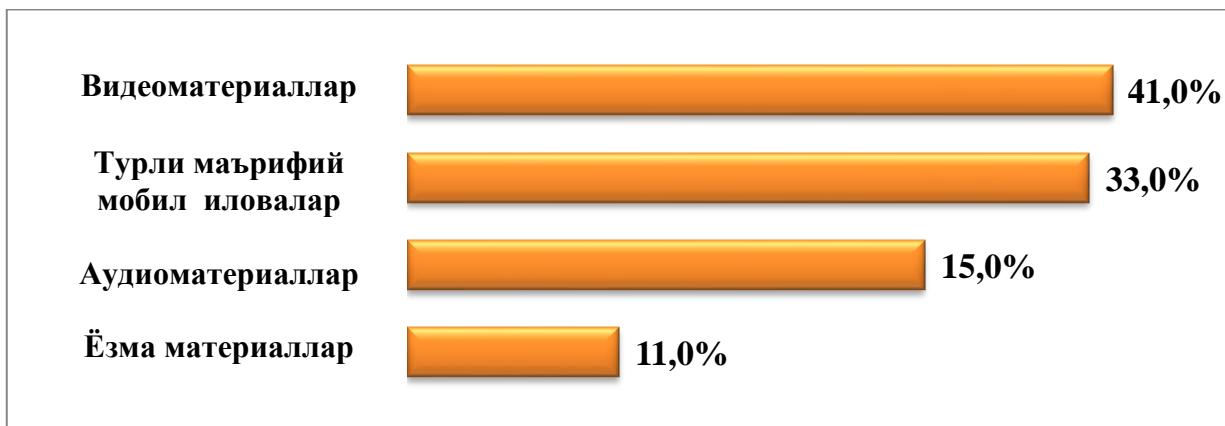
⁴⁹ Сафин Д., Мусина Р. Оценивание знаний учащихся в интерактивной среде. – Т.: 2007. Модуль 5. 37-стр.

хос бўғиқ овозда ижро этиши, дўмбира садоси ўқувчи қалбига кириб боради ва бундай эстетик таъсирланиш унинг бир умр ёдида қолади.

Шундай экан, Адабиёт дарсларида достоннинг баҳши ижросида куйланган аудиоварианти, достон асосида суратга олинган видеофильм ҳамда достоннинг сюжети ва асосий образлари акс этган суратли альбомлардан фойдаланиш дарс самарадорлигини бир неча бор оширади. Ўқувчилар достондаги образлар қиёфалари, юз ифодалари, лиbosлари, достонда акс этган эпик макон хақида тўлиқроқ тасаввурга эга бўладилар.

Ўқувчиларнинг халқ достонлари мавзусини яхшироқ

ўзлаштиришлари учун қайси манбалар самаралироқ?

Сўровномадаги “Бадиий асарларни кўпроқ қайси манбалардан ўқиб, ўрганасиз? деган саволга 46,7% ўқувчилар (шулардан 35,7% ўғил болалар, 64,3% қиз болалар) китоб ва дарсликлардан, деб жавоб беришган бўлса, 53,3% ўқувчилар (шулардан 68,8% ўғил болалар, 31,3% қиз болалар) интернет ижтимоий тармоғи орқали ўрганишларини айтишган.

Биз интернет таъсирида ривожланаётган, ахборот ва билимга кучли эҳтиёж мавжуд бўлган даврда яшамоқдамиз. Мавжуд эҳтиёжлар таълимни янги усулда ўрганишимиз зарурлигини кўрсатади.

Биринчи боб юзасидан хулосалар:

1. Жамият ҳаётининг янгиланиши адабий таълим жараёнларидағи сифат ўзгаришларини ҳам тақозо қиласы. Шу маңнода янгиланаётган педагогик амалиёттинг илмий-назарий асосларини методик жиҳатдан пухта ва аниқ ҳолда яратиш ҳамда амалиётта тұла татбиқ этишга эришиш соҳа мутахассислари олдидағи долзарб вазифалардан бири.
2. Ўқув дарсликларига ўрганилаётган халқ достонининг мазмунни ҳикоя қилингандын матн әмас, балки асарнинг асл матнидан парча берилиши, шунингдек, мавзу юзасидан тузиладиган савол ва топшириқларнинг концептуал характерда бўлиши мақсадга мувофиқ.
3. Ўқувчиларнинг ёш ва физиологик хусусиятларини эътиборга олган ҳолда бир синф дарслигиде фақат битта халқ достонини ўқиши учун тавсия қилинишига диққат қаратиш зарур.
4. Дарсликларда адабий-назарий маълумотлар берилишининг янада пухта илмий асосларини ишлаб чиқиши, уларнинг такрорланиш ҳолатларига барҳам бериш лозим.
5. Дарсликларга киритилған эпик асар учун суратли альбом, аудио ва видеоматериаллар берилиши ўқувчини асар қаҳрамонларига янада яқинлаштиради ва улар ҳақида түлиқроқ тасаввур ҳосил бўлишига ёрдам беради.

II БОБ. ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР ДОСТОНЛАРИНИ ҚИЁСЛАБ ҮҚИТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

2.1-§. Туркий халқлар достонлари бадииятидаги эпос ва мифопоэтик тафаккур муштараклигини англатиш йўллари

Хаёл ва ҳақиқат чегарасидаги фан бугун ҳар бир илм кишисига янги-янги вазифаларни, ечимини топиш анчайин қийин бўлган муаммоларни кўймоқда. Адабиёт үқитиши методикаси илмида бадиий асарлар таҳлили жуда кўп ўрганилган, фундаментал ишлар, тадқиқотлар яратилган⁵⁰ бўлсада, умумий ўрта таълим мактабларида халқ достонларини бугунги замон талаблари асосида үқитиши, туркий халқлар адабиётининг дурдона эпосларидаги анъанавий поэтик мотивлар ва уларнинг ўзаро муносабатини қиёсий-типологик йўсинда үқитиши маҳсус тадқиқ қилингандай эмас.

Миллатнинг ўзини англаши ва ўзлигини намоён қилиш хислатлари, интилишлари, дунёқараши, ҳаёт тарзи акс этган халқ эпосларини ўрганиш халқлар тарихи, анъаналари, урф-одати, бугуни ва келажагини тадқиқ этиши демакдир. Шу маънода халқ достонларининг маънавий-рухий моҳияти, ижтимоий-генетик омилларини теран англаш, ғоявий-бадиий хусусиятлари ва жанрий ўзига хослиги, поэтик структураси, тарихий илдизлари ва эътиқодий асосларини ўрганиш туркий халқлар поэтик тафаккурининг муштарак жиҳатларини кашф этиши имконини беради.

Бинобарин, туркий халқлар достонларидаги сюжет ва мотивлар трансформациясини тарихий-генетик, тарихий-қиёсий, психологик ва социологик нуқтаи назаридан замонавий таълим технологиялари асосида үқитиши мактаб адабий таълимининг долзарб муаммосидир.

⁵⁰Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Андижон: Ҳаёт, 2005. Йўлдошев Қ. Юсупов Ж. Бадиий таҳлил асослари. – Урганч: УрДУ нашириёти, 2008. Йўлдошев Қ., Юсупов Ж. Бадиий таҳлил асослари. – Урганч: УрДУ ноширлик бўлими, 2008. Каримов Б. Адабиётшунослик методологияси. – Т.: Мухаррир, 2011. Куронов Д. Адабий асар талқини эстетик тамойил сифатида. “Ўзбек адабиётшунослигига талқин ва таҳлил муаммолари” мавзусидаги конференция материаллари. – Т.: Мумтоз сўз, 2014.

Туркий халқлар поэтик мушоҳада тарихи бир ўзакка бориб тақалгани боис халқ достонларида қўлланилган тимсоллар, бадий услуг, фалсафий моҳиятида кузатилувчи инсонни улуғлаш, олам ва одамни англаш, ор-номус, юртпарварлик, севгида садоқат, ваъдага вафо каби ғоялар мазмунидан қадимдан муштараклик мавжуд. Айни пайтда уларда илоҳий рағбат ва ижодий илҳомнинг эътирофи, яъни бадий ижод психологияси ҳам акс этган.

Маълумки, турли миллат адабиёти намуналарининг ўхшаш ва фарқли жиҳатларини қиёсий аспектда солиштириб ўрганиш ва таҳлил қилиш компаративистика деб аталиб, у халқаро адабий алоқаларни ўрганиш ва адабий таъсирлар замиридаги қонуниятни очишга қаратилган илмдир⁵¹.

Мазкур термин биринчи марта Францияда (“littérature comparée”, 1817), кейинчалик Англия (“Comparative literature” 1886), Германия (“Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte”, 1887–1910) ва Россияда (1889 йил А.Н.Веселовский тадқиқотларида) қўлланила бошланган⁵². Германия илмий нашрларидан бирида компаративистика фани: адабиёт назарияси компаративистикаси (Dichtungs-Literaturtheorie), адабиёт тарихи компаративистикаси, компаратив интермедиал тадқиқотлар (komparatistische Intermedialitätsforschung/Comparative Arts), компаратив маданиятшунослик (komparatistische Kulturwissenschaft) каби тўртта гурухга ажратилган⁵³.

Илмий адабиётларда таъкидланганидек, адабий компаративистика барча адабий ҳодисаларнинг муштарак ва ўзига хос жиҳатларини ўрганади. Шу маънода этник келиб чиқиши ва маданий тараққиётида умунийлик бўлган, ўзаро маданий-адабий алоқаларга эга бўлган халқлар адабиёти қиёсий таҳлил қилинганда ўхшаш образлар, сюжетлар, миллий бадий тасвирнинг ўзига хос жиҳатлари намоён бўлади. Педагогика фанлари доктори Э.Абдувалитов бир миллий адабиётнинг ичида амалга оширилган ҳар қандай солиштириб

⁵¹ Йўлдошев К., Юсупов Ж. Бадий таҳлил асослари. – Урганч: УрДУ ноширлик бўлими, 2008. 116- бет.

⁵² Hallieva G. Conditions of achieving scientific results in comparative studies. Philology Matters: Vol. 2020: Iss. 1, Article 7. 125-132-p.

⁵³ Handbuch Komparatistik: Theorien, Arbeitsfelder, Wissenspraxis / Hrsg. von Zymner R., Höller A. - Stuttgart: Verlag J.B. Metzler, 2013. 405-p.

ўрганиш компаративистика саналмаслиги ҳақида ёзиб, адабиётлар ўртасидаги ўхшашлик ва универсалликни сунъий ҳамда зўраки тарзда келтириб чиқармаслик лозимлигини тушунтиради⁵⁴. Достонларни педагогик компаративистика асосида ўрганиш ўқувчиларда аждодларимизнинг умумий тарихи, урф-одатлари ва турмуш тарзи ҳақида кўпроқ билимга эга бўлишлари, шунингдек, уларни умуминсоний ғоялар асосида тарбиялашда муҳим ўрин тутади.

Халқ бахшиларининг тинимсиз меҳнати, бемисл ижролари билан бизгача етиб келган халқ достонларининг барчасида туркий халқлар учун муштарак бўлган ватанпарварлик, ор-номус, юрт бирлиги учун кураш, иймон-эътиқод каби умуминсоний қадриятлар тараннум этилган. Уларни қиёслаб ўқитиш ва ўқувчиларга тушунтиришда достон сюжетига асос бўлган бош мотивларнинг пайдо бўлиш ва яратилиш заруриятини аниқлаш, шундан кейингина қиёсий таҳлилни амалга ошириш лозим бўлади. Зоро, эпослардаги мотивларнинг юзага келишига сабаб бўлган эҳтиёж ва заруриятларни таққослаш қиёсланаётган достонларнинг ўхшаш ва ўзига хос томонларини очишга ёрдам беради. Хусусан, деярли барча туркий халқ достонларида фабула қаҳрамон жисмонан бақувват, маънавий жиҳатдан етук инсон сифатида тасвирланади. Комиллик ғоясини илгари сурган халқнинг мушоҳадалари унинг эътиқодий асосларини ўрганиш орқали ойдинлашади. Маълумки, ахлоқий комиллик, маърифат, ишқ, гўзаллик ва тафаккурни, асл ҳақиқат ғоясини илгари сурган мутасаввуфлар учун инсон ҳақиқати – Қуръон, Қуръоннинг ҳақиқати эса комил инсондир. Қуръони Каримнинг Ал-исро сурасида: “*Ва лақад каррамни бани одама*”, яъни Одам болаларини мукаррам қилиб яратдик, деб ёзилади⁵⁵. Унга кўра, Парвардигорнинг оламларни яратишдан кўзлаган мақсади Инсон экани аён бўлади. Олам Тангри ҳусн-у жамоли учун кўзгу бўлса, Инсон бу кўзгунинг мазҳари, яъни Яратувчи

⁵⁴ Абдувалитов Э. Умумий ўрта таълим мактабларида қардош халқлар адабиётини қиёсий ўрганиш. Пед. фанл. доктори (DSc) диссер. – Т.: 2020. 60-бет.

⁵⁵ Қуръони Карим ва ўзбек тилидаги маъно таржималари. (Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф таржимаси). – Т.: Шарқ, 2008.

кудрати ва асрори, илм-у каромати акс этган хилқатдир. Инсон –коинот гултожи. Ундан бошқа бирор жонзотга бундай тафаккур ва амал раво кўрилмаган. Шунинг учун ҳам Навоий: “Одамий шарифул кавнайндор”, яъни одам икки дунёning энг азиз ва энг шариф маҳлуқидир, деб ёзади.

Бундай хулосалар мутлақо тасодифий эмас. Зотан, ҳалқнинг юксак идеалларини акс эттирган Алпомиш, Гўрўғли, Кўрқут ота, Авазхон, Равшан, Эдигей, Сансишибой, Кунтуғмиш, Ойбарчин, Гулойим, Холбека, Зулхумор, Жибек образларидаёқ донолик, топқирлик, мардлик ва олийжаноблик хусусиятлари яққол намоён бўлади. Аксарият эпик қаҳрамонлар хайр-у саҳоватли, мард, гўзал талъатли, алп келбат, бенуқсону хирадманд йигитлар. Кўринадики, ҳалқ поэтик даҳоси иймон бутлиги, комиллик тимсолини яратишга интилган. Туркман ҳалқининг қадимиј эпоси “Кўрқут ота”да ҳам қаҳрамонларнинг қуч-қудрати, баҳодирлик салоҳиятини тасвирлашга алоҳида эътибор қаратилади. Эпосда ёзилишича, қадимда ўғил фарзанд камолга етиб, йигит бўлиб, комилликка эришиб, бир қаҳрамонлик қўрсатмаса, унга ҳатто исм ҳам бермаганлар.

Ўзбек ҳалқ достонлари орасида ғоявий-бадиј жиҳатдан етук асарлардан бири – “Кунтуғмиш”да ҳам Авлиёйи Қорахоннинг ўғли Кунтуғмишнинг ўн тўрт ёшга киргунча илм-хунар, касб-камолот ҳосил қилиб, ўн тўртдан ўтгандан кейин қилич чопмоқ, милтиқ отмоқ, чиришбозлик⁵⁶, кўпкаритозлик⁵⁷, найзадастлик, гаровbastлик⁵⁸ каби сипоҳилик илмини ўрганганилиги айтилади. Демакки, қаҳрамоннинг келгусида бошига тушадиган жуда кўп қийинчиликлар, машаққат ва синовлардан омон чиқиб, ўз мақсадларига етишишига айнан жисмонан чиниққани, илму ҳунар ўрганиб, камолот касб этгани сабаб бўлганди.

Қаҳрамоннинг комилликка етишиши ёр излаб сафарга чиқиши, бу йўлда қўрсатган жасорати ва саргузашти билан боғланиб кетади. Сафар мотиви

⁵⁶ Чиришбозлик - топқирлик, мураккаб масалаларни ёчиш.

⁵⁷ Кўпкаритозлик - кўпкари, улов ўйини.

⁵⁸ Гаровbastлик - баҳс бойлаш, турли ўйинлар бўйича мусобақалашиши.

деярли барча туркий халқлар достонларида кузатилади. Хусусан, ўзбек халқ достони “Равшанхон”да Равшанбек Оға Юнус парининг узугида кўрган Зулхуморни излаб Ширвон эли хони Қорахон юртига бораркан, ўз сафари асносида қанча йўл-чўлларни кезиб, турли мاشаққатларни енгиб ўтади. Умуман, достонларда маъшуқага эришиш мақсади тўсиқларни енгиш билан эш келади. Қозоқ халқининг “Қиз Жибек” лиро-эпик достонида ҳам бир савдогардан Сирлибой хоннинг қизи Жибекнинг хабарини эшитган Тўлаган ўз юртидан юз қунлик йўл бўлган Шекти эли томон сафарга отланади. Ўзга мамлакат хонининг қизига ғойибона кўнгил қўйган ҳар иккала қаҳрамоннинг яқинлари билан хўшлашиб, юртидан чиқиб кетиш тасвирлари ҳам ўзига хос: Аваз қизини бермагани учун кўнгли бузилиб, Жийронқушни миниб, ота-онасидан қалбан розилик сўраб, уч ойлик йўлга чиққан Равшанхон дарвоза олдида отаси Хасанхон билан кўришиб қолади. Шошиб қилган иши учун нокулай аҳволда қолган Равшан ҳолати достонда шундай тасвирланади: “Равшанхонни отасининг савлати босиб, ҳаёси ғолиб келиб, нима дерини билмай ўйланиб туриб эди, ахири бўлмади. Отасига гапирмай ўтса, у ҳам бўлмайди, гапираи деса, уялади”. Ёлғиз фарзандини узоқроқ бозорга ҳам юборгиси келмайдиган Хасанхон аввалига ўғлини “Ёлғиз бола ёвдан ёмон”лиги учун йўлдан қайтармоқчи бўлади. Аммо ўртада ор-номус масаласи тургани, ўғлининг аҳди қатъийлигини кўриб, оталарга хос босиқлик, донолик билан “Бор болам, манглайингни Худо очсин!”, - деб оқ фотиҳа беради. Равшанбек отасидан дуо олиб, отининг бошини солиб, йўлга равона бўлади.

“Батырлық, байлық кімде жоқ, ғашықтын жоні бір басқа” деб куйланувчи достонда лирик қаҳрамон сифатида гавдаланган Тўлаган ўн икки ёшидан ўзига мос ёрни излашга тушади ва ўн олти ёшида Жибекка уйланиш учун Шекти эли сари отланади. Ёши бир жойга етиб қолган онаси уни бу йўлдан қайтармоқчи бўлиб, “Ота-онасин зорлатиб, Бир қиз учун кетди деб, Дўст-душиманинг кулмасми?” деса ҳам, “Кўнглимдаги бир ёрни олмасам бўлмас”, деб онаси билан хайрлашиб, йилқидан икки юз эллик йўрға олиб, йўлга тушади. Аммо отаси Бозорбой ёши саксонга етганда кўрган ўғлининг ўз

юртини ташлаб, ўзга элларга кетишини истамай, оқ фотиҳа бермайди. Ота ризосини топмаган Тўлаган баҳтга эришолмай, Жибекка уйланишни ният қилиб юрган Бекажон томонидан ўлдирилади. Достоннинг иккинчи қисмида бедарак кетган акасини излаб йўлга чиқсан Сансизбой Қалмоқ хони Қоренни ўлдириб, элни ёвдан озод этади ва Жибекка уйланади. Тўлаган Жибекка уйланиш учун икки юз эллик йўрға сотиб олган бўлса, Сансизбой катта бир ишни бошлаш учун отасидан дуо олди. “Ота қарғиши ўқ”, деб ҳисоблаган халқ Тўлаганнинг халок бўлганига ачиниш билан қараса-да, Сансизбойнинг кўзлаган мақсадига етишишини ўринли деб билади.

Таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган мактабларнинг 7-синф “Адабиёт” дарслигига киритилган “Эдигей” достонида Тўхтамишхон Эдигейнинг ўғли Нуриддинни маккор вазирлари сўзига кириб, олти ойлик борса келмас йўлга – уч юз олтмишга кирган Соппасли Сипира жировни олиб келишга юборади. Машаққатли йўлга отланаётганини сезган ўн олти ёшли Нуриддин сафар олдидан кекса онасидан дуо олиб келиш учун шоҳдан рухсат сўрайди. Дуо ижобати ўлароқ азиз авлиёлар йўлдоши бўлиб, сафардан соғсаломат қайтади.

Англашиладики, “Дуо олган омон” тушунчаси барча туркий халқлар учун умумий. Азалдан бирор катта ишни бошлаш ёки сафарга чиқиш олдидан албатта катталардан рози-ризолик, дуо олинган ва ҳар ишнинг натижаси шунга боғлиқ, деб тушунилган. 7-синфда ўқиши учун тавсия этилган мазкур достонлардаги ана шу жиҳатларга ўқувчилар эътиборини қаратиб, туркий халқларга хос бўлган муштарак тутумлар ва урф-одатлар қиёсий таҳлил орқали тушунтирилса, ўқувчилар умуминсоний фазилатлар илдизи олис тарихга бориб тақалишини, мулоҳазаларимиз ва тафаккур тарзимиздаги умумийликни тушуниб етадилар. Зоро, матнни тушуниш, уни идрок этиб, таҳлил қилиш адабий таълим методикасининг асосий вазифаларидан.

Халқ достонларини қиёсий таҳлил қилиш чоғида ўқувчиларга сафар мешаққати қаҳрамонни тоблаши, турли заҳмат ва балоларга дучор этиши,

аммо ҳар қандай вазиятда ҳам ўзликни сақлаб қолиш мухим эканлигини тушунтириш мақсадга мувофиқ. Ана шундай қахрамонлардан бири Кунтуғмиш Холбека висолига етишиш учун Зангар юртига сафарга отланади. Бу юртга келиб Холбека билан топишгандан сўнг кўплаб қийинчиликларни бошидан кечиради: Буврахоннинг қўлига тушиб, ўлимга хукм қилинади. Бир мўъжиза билан омон қолган Кунтуғмиш ва Холбека сахрода оч, ташна қолишганда Холбека бўлган барча воқеаларга ўзини айблаб: “*Мени ташлаб кетавер, йўқса ўзинг ҳам ҳалок бўласан*”, деган илтижосига “*Сенинг тўранг номардлардан эмасдир, Мард ўғлон севдигин ташлаб кетарми?..*”, деб жавоб беради. Аҳдига содик, мард ва жасоратли Кунтуғмиш сафари чоғида даҳшатли аждарни ўлдиради, хиёнаткор Азбархўжа туфайли хотини, эгизак фарзандларидан вақтинча жудо бўлади. Достон сўнгида қатъияти, олийжаноб қалби, тақдирнинг инояти сабаб Кунтуғмиш юртга подшоҳ бўлиб, хотини, фарзандлари Моҳибой ва Гуркибой, отаси Қораҳон билан топишади.

Ўзига муносиб ёр излаб сафарга чиқиш мотивини 8-синф “Адабиёт” дарслигига киритилган қорақалпоқ халқ достони “Мастподшо”да ҳам кўрамиз. У ҳам ўз тенгини туғилиб ўсган эли Кенегасдан топмай, Тама элининг қизи Ойпарчага кўнгил қўйиб, йўлга отланади. Сафари давомида кўпгина қийинчиликлар кўриб, Ойпарчани олиб қочган қалмоқ хони Бобохоннинг ўн саккиз минг лашкарига қарши курашиб, уларни енгади. Етти жойидан ўқ тегиб, етти йил тоғларда қолиб кетади. Нихоят Ойпарчани ёвдан қутқариб ўз юртига олиб кетаётган Мастподшо орқасидан келаётган қалмоқнинг ҳисобсиз қўшинини кўриб ўйлаб қолади: “*Булар Кенегас элимгача борса одил эр бўлганим не, қора ер билан тенг бўлганим не. Ўша ерда қалмоқ билан жсанг қиласин, ё ўлайнин, ё қалмоқни динимга кирдириб қайтайн*”.

Туркий халқлар эпослари бадииятидаги умумийлик – достон марказида иймон-эътиқод, ор-номус масаласининг турганлигига кўринади. Қахрамонни олис йўлга чорлаган ҳам, қийинчиликларни мардонавор енгиб, жасорат кўрсатишига сабабчи бўлган ҳам – орият. Ана шу жиҳатлари билан эли ва динини ўз ҳаётидан азизроқ деб билган Мастподшо саргузаштлари

Алпомишининг тақдирига ўхшаш. Ўзбек халқининг “қаҳрамонлик қўшиғи” бўлмиш “Алпомиш” достонида ҳам Ҳакимбек ёрини қутқариш учун сафарга отланади. Яқинлари билан хўшлашиб, ўз юртидан чиқиб, тўқсон тоғдан ўтиб, заҳмат чекиб қалмоқ шоҳи Тойчихон юртига боради. Ёғий билан курашиб, ор талашиб, Барчиннинг шартларини бажаради. Пойга, ёй тортиш, минг қадамдан танга пулни уриш ва курашда қалмоқларни енгиб, ҳақиқий алп эканини намоён этади. Сурхайл кампир хийлаларига қарамай, барча қийинчиликларга бардош беради. Асар ниҳоясида етти йиллик тутқунлиқдан сўнг ўз юртига қайтади ва юртда адолатни қарор топтиради.

Кўринадики, эпик қаҳрамоннинг сафарга чикиши, йўлда учраган қийинчиликларга бардош бериб, жасорат кўрсатиши барча туркий халқлар эпосларига хос бўлиб, уларда қаҳрамоннинг камолот босқичларидан ўтиш асрори ўзининг гўзал поэтик ифодасини топган. Ана шу жиҳатлар Навоийнинг “шавқ достони” қаҳрамони Фарҳод саргузаштларига ўхшаб кетади. Фарҳод ҳам аждар, даҳшатли Ахраман дев, шер ва “темир пайкар” – одам робот билан кураш асносида ўз нафсини енгадигина эмас, балки давлат ва бойлик хирси, ғазаб ва риё қутқуларини ҳам бартараф этади. Шунингдек, Сұхайло ва Сукротдек улуғлардан кўзгу сеҳрини очиш: ишқ сирини, покланиш илмини ўрганади. Шу боис ҳам Навоий сафарнинг фазилатлари ҳақида сўз юритиб, шундай ёзади: “Сафар водийсида мусоғир аёғига дарди бало тикони қўб сончилур, валекин ул тикондин мақсад гули очилур. Йўл эмгоки (мехнати) шиддатидин бадани қўб товшолур (эзилур), аммо кўнгли бузлуглари ёсолур (кетур) руҳи кўзгуси сафо олур. Ва ҳар кишвар (мамлакат)ни орайишини ва ҳар манзилни осойишини сафар аҳлидин сўр ва мусоғирдин кўр”.

“Дада Қўрқут” нақлларида ҳам “Йўл қийинчилигини билмаган йигитни Кавказ аргумоғига ўтказишдан фойда йўқ”лиги, йигит киши сафарда тобланиши таъкидланади. Бу каби мотивлар барча туркий халқлар эпосларига хос бўлиб, уларни қиёслаб ўқитиш ўқувчиларининг маърифий ва маънавий

жиҳатдан ўсишларига ижобий таъсир кўрсатиб, дунёқараашлари кенгайишига хизмат қиласди.

Қиёсий таҳлил жараёнида ўқувчилар эътибори достонларда акс этган туркий халқларнинг ёвга бош эгмас, ҳамиша ўз қадрини баланд тутиш характерини намоён қилувчи ўринларга қаратилиши лозим. Зоро, қиёсий таҳлил орқали ўқувчиларга эпик қаҳрамон феъл-авторидаги ҳавас қиласдиган жиҳатларни очиб бериш, улар ўрганадиган, эргашадиган инсоний фазилатларни кўрсатиш осонлашади. Хусусан, туркман мактабларининг 7-синф дарслигига киритилган “Кўрқит ота” достонининг “Салар Қозон” ҳақидаги фаслида хоннинг овдалигидан фойдаланиб, ўрдасига душман ҳужум қилиши, бир чўпоннинг ғайри динли душман қўшинига қарши бир ўзи курашгани ҳикоя қилинади. Босқинчилар хоннинг бор хазинасини талаб, оиласини асир олганликлари, бош эгиб, салом берса, уни ўлдирмай, аксинча беклик олиб беришларини ваъда қилганларида чўпон: “*Бошингдаги дубулғангни мақтамма, қалпоғимча кўрмасман. Қиличингиз билан нима ҳам қила олардингиз, бир эгри таёғимча кўрмасман. Садогингдаги тўқсон ўқингни ола гулли чопонимдек ҳам кўрмасман*”, – деб жавоб беради. Чўпон душманнинг яхши қуролланган олти юз аскарини бир ўзи енга олмаслигини билсада, бош эгмади, аксинча, мардларча халок бўлишни афзал билди. Руҳиятдаги бу тасвирларни Равшаннинг дор остида Қораҳоннинг динига кирмаслигини айтиб турган қуйидаги сўзларида ҳам кўрамиз:

Бир нечалар ўз ҳолини ченгнамас,

Сен айтган одаминг, золим, мен эмас,

Мен ўлмасам, ўз элимдан кечмайман!

Азиз бошинг оёғимга тенг эмас...

Қорақалпоқ халқининг “Номус ўлимдан кучли” деб билган тушунчаларини ифодалаган “Қирқ қиз” халқ достони қаҳрамони Ўтбосган қалмоқнинг золим хони Суртайшанинг қўлида тутқун бўлишига қарамай, қанча хўрлик ва азоб кўрса ҳам дардга жони куймаслиги, номардликни

суймаслиги, ёвларга ялиниб, бош эгмаслигини айтиши юртнинг ҳар қандай душманларидан руҳан баландлигини кўрсатади. Воқеалар кетидан қувмай, қаҳрамонлар руҳиятидаги ана шундай нозик жиҳатларни таҳлилга тортиш асарнинг чин моҳиятини англаб етишга ёрдам беради.

Ўқувчилар эътиборини қаратиш лозим бўлган яна бир жиҳат – эпосларда яратилган аёл образларидир. Улар достонларда эпик қаҳрамоннинг вафодор ёри, мушкул вазиятларда тўғри маслаҳат бериб, ёрдам берувчи оқила йўлдоши сифатида тасвирланади⁵⁹. Жумладан, сабру қаноат билан Алпомишни кутган қаҳрамон аёл - Барчин садоқат ва вафо тимсоли! У ўз ақл-заковати, жасорати билан халқи, оиласи, ўз ор-номусини доимо ҳимоя қиласди. Достоннинг мана бу ўрнида ана шу жиҳатлар яққол очиб берилади: “Ултонтоз бир кечаси таваккали худо деб Барчиннинг ўтовига жўнади. Жуда эҳтиёткорлик билан ўтовга киради. Оёқ учида кираётганда сездириб қўяди. Барчиной жаҳл билан жойидан туриб Ултонтозни ушлади, биқинига беш-олти марта муштлади, учасига тўрт-беш тепиб ташлади. Ултонтоз қўрққанидан кўзини намакоб қилиб ёшлади. Шунда Барчиной Ултонтознинг жоғасидан ушлаб “Не сабабдан сўроқсиз кириб келдинг, нармода!”, деб сўзлаётган жойи экан:

Мени бева билдингми,

Ғар деб фикр қилдингми,

Ўз гуноҳ ўзинг билан,

Паймонаси тўлдингми?

Ёргугда кел зўр бўлсанг,

Қўнгиротда шер бўлсанг,

Юзма-юз гаплашайлик,

⁵⁹Муродов М., Эргашев А. Алпомишнома. – Т.: Мехнат, 2000. 78-бет.

Йигитларга тир бўлсанг,-

Барчин Ултонтозни бўғиб-бўғиб ҳар силкиганида подионинг оёги бир қарич, икки қарич кўтарилиб кетаберди. Шунда Барчин Ултонтозга қараб сен ҳам иш қилибсан, мен ҳам бир иш қилай, деб подиони судраб ташқарига чиқариб, белидан маҳкам ушлаб, ердан даст кўтариб, келган йўлига қаратиб отди. У йигирма қадамча отилиб кетди, бир чуқурга гупиллаб етди”⁶⁰.

Асар ниҳоясида Алпомиш етти йиллик тутқунликдан озод бўлиб келади ва Ултонтознинг тўйи Алпомишнинг тўйига айланади. Алпомишнинг келиш дарагини эшитган Барчиной: “Худоий таоло бошида тақдиримизни оғир чалкашилкларга дучор қилиб, етти йил бир-биримиздан ажратиб, мана бугун дийдорлаштиряпти. Етти йилда нима савдо ўтган бўлса бари чин. Шунинг учун ҳам менинг исмимни Барчин деб қўйган эканда”, дея хаёл суради.

Кўринадики, миллий ва умуминсоний қадриятлар, педагогик-дидактик ғоялар юксак бадиият билан ифодаланган туркий халқ достонларидағи энг юксак маърифий ғоялардан бири оила тинчлиги, бирлиги ва мустаҳкамлигини таъминлаш орқали миллатнинг ҳамжиҳатлигига эришишдан иборат. Эпосларда ватан тушунчаси оила тушунчасидан, элни қадрлаш туйғуси оила аъзоларини эъзозлашдан бошланиши соф инсоний туйғулар, юксак маънавиятли инсон тарбиясига дахлдор маънавий-ахлоқий фазилатлар асосида кўрсатилганига ўқувчилар эътиборини қаратиш ўринли.

“Кирқ қиз” сардори Гулойим ҳам халқни талаб, юртни вайрон қилган Эрон шоҳи Нодиршоҳ ва қалмоқ хони Суртайшага қарши мардларча курашади. Кекса ота-онаси, акаларини ўлдирган юрт душманларидан қирқ дугонаси ва ўз ошиби Арслон билан ўч олишга бел боғлайди. Аждодларимиз Тўмарис, Қурбон додхоҳ каби мард аёл тимсолида гавдаланган Гулойим ўз баҳтини элнинг озодлиги ва саодатли турмушида

⁶⁰Алпомиш. – Т.: Шарқ НМК, 1998. 244-бет.

кўради. Шу боис халқини босқинчилардан озод қилиб, Туркистон юртида тинчлик ва ободликни таъминлашга муваффақ бўлади.

Хусни зеболиги, шуҳрату овозаси оламни тутган Холбека ҳам мағур, ақлли, шартаки ва дадил қиз. Ҳатто мамлакат подшоҳи Буврахонга жавобан ҳам фақат нард ўйинида ғолиб чиқса тегаман, деган фикридан қайтмайди. Унинг нард ўйинида ҳар қандай эркак ўйинчини ҳам ютадиган даражада мохир экани ҳамиятили, ғурури баланд қизнинг ақлий даражасини ҳам намоён этади. Бир неча бор ўлимдан қолиб, тақдирнинг аччиқ қисмати сабаб севган ёри, фарзандларидан айрилган Холбеканинг сабр ва матонат билан азоблардан ўтиши барча туркий халқлар оналарига хос эканлиги ўқувчиларга англатилиши зарур.

Туркман мактабларининг 7-синф “Адабиёт” дарслигига киритилган “Китоби дадам Кўркут”да ўз оиласи, вафодор ёрининг ор-номусини ҳар қандай шароитда ҳам ҳимоя қила олган Бурла хотин ҳақида ҳикоя қилинади. Фитна билан хоннинг онаси, аёли ва ўғлини асир олган ғайри динли Шукли мелек зиёфат бериб, хоннинг хотини Бурлани навкарларга шароб сузиш учун чақиртиради. Бу хабарни эшитиб юрагига ўт тушган Бурла хотин қирқ канизагига “Қозонхоннинг хотини ким? деб сўраб келсалар, ҳаммангиз “Мен”, деб жавоб берингиз”, – деб гап ўргатади. Қирқин қизлар орасидан Бурлани топа олмаган навкарларга шоҳ: “Қозонхоннинг ўғли Ўразни ўлдириб, гўштини пиишириб, қизларга элтиб беринг. Ким еса, у қулдир. Ким емаса, ўша Қозонхоннинг хотинидир. Тутиб келтиринг, шароб суздиринг”, – деб буйруқ беради. Икки ўт орасида қолган аёл жонидан азиз ўғлининг гўштини есинми ё душманинг сўзига кириб, Қозонхоннинг номусини ер қилсинми? Буни эшитган ўғли Ўраз тоқат қилолмай, онасига “Майли, мени ўлдирислар, теримни шилиб, гўштимни қовуриб, қирқин қизга олиб борсинлар. Улар бир марта еса, сиз икки марта енг. Токи, улар сизни таниб қолмасинлар. Уларнинг айтганига кирманг, отамнинг номусини сақланг”, деб тайинлайди. Ана шу ўринда Бурла хотиннинг кўзларидан ёш оқиб, ўғли билан хайрлашиши, аммо

дushmanга сирини бермаслиги, ор-номусни ўзининг ва ўғлининг ҳаётидан ҳам муҳим деб билгани изоҳланса достоннинг ҳақиқати англаб етилади.

Туркий халқ достонларидаги эпик қаҳрамоннинг синглиси тимсолида ҳам куйинчак, акасининг баҳти учун борини беришга тайёр образни кўрамиз. Хусусан, “Алпомиш” достонида Қалдирғоч Ойбарчиннинг чорловига унчалик ҳам шошмаётган Алпомишни “Айтган сўзинг пойимини билсанг-чи, Кўз куюги, эй нармода, ўлсанг-чи”, каби сўзлар билан қалмоққа отлантирса, “Бозиргон” достонида Ойсултон савдо қилиш учун сафарга отланган акасини йўлдан қайтармоқчи бўлади. Тушида бир қора қуш учиб келиб, бошидаги рўмолини олиб кетганини кўрган Ойсултон акасидан хавотирланиб, кўз ёш тўкиб, бошига бир мушкулот тушишини сезиб, сафарга юборишни истамайди:

*Aysoltan diyr, aklym dargady, çasdy,
Başuma ne söwda geldi-de geçdi,
Jugamy garagus aldy-da gaçdy,
Janym agam, gitme uzak ýollara.*

Шунингдек, Равшан, Кунтуғмиш ва Ғарибга нотаниш кампирларнинг ёрдам беришларини ҳам таҳлилга тортиш ўринли. Зеро, “Қари билганни пари билмас” нақли барча туркий халқларга хос. Катта ҳаётий тажриба сабаб инсонларнинг феъл-атворини бир кўрганда пайқаш, тўғри ниятли, мард ўғлон эканликларини англаб, эпик қаҳрамонга ёрдам беришлари достонларда жуда ишонарли тасвирланган.

Туркий халқ достонлари яратилиши жиҳатидан қадимги даврлар мулки бўлиши билан бирга воқеанинг баёнланиши, образ яратиш, мазмун ва сюжет тузилиши жиҳатидан бир-бирига ниҳоятда яқин. Жумладан, “Масподшо” достонидаги Айёр бобо образига жамланган ҳасадгўйлик ва ёвузлик иллатларини “Қирқ қиз” достонидаги Арслон ва Олтинойнинг обрўсини тўкмоқчи бўлган Нодиршоҳнинг малайи Қулимсойда, шунингдек, “Алпомиш” достонидаги Алпомишни алдов билан зиндонга соглан Сурхайил кампирда ҳам кўрамиз. Ёвуз ниятли кимсаларнинг айбига яраша жазо олиши, ўйлаган ҳийласи ўз бошига етиши, достонни куйлаган халқнинг уларни

одиллик билан жазолаши туркий халқларнинг “Ўзгага чох қазисанг, ўзинг тушасан”, деб билган ҳаётий қарашларини намоён этади.

Умумий ўрта таълим босқичида ғоявий мазмунининг теранлиги, кўламининг кенглиги, бадиийлик даражаси жиҳатидан бир-бирига яқин бўлган туркий халқ достонларини қиёсий-типологик йўсинда ўқитиш ўқувчининг бадиий асарга бўлган қизиқишини оширади. Ўқувчилар турли феъл-автор ва хусусиятларга эга бўлган қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари ва тутумларини қиёсий таҳлил қилиш орқали инсоннинг чинданда мураккаб мавжудот эканлигини, эзгу ниятли, мард, ғайратли инсонлар саодатли тақдирга муносиб эканлигини англаб этадилар.

2.2-§. Сайёр сюжет ва поэтик мотивларни қиёсий таҳлил асосида ўқитишнинг афзалликлари

Маълумки, ҳар бир миллат руҳияти унинг фольклорида ёрқинроқ акс этади. Туркий халқларнинг тарихи ва курашлари ўзаро муштарак, урф-одатларию мулоҳазалари – поэтик тафаккур тарзи руҳан яқин. Қолаверса, иқтисодий-сиёсий, маданий-маърифий алоқалар халқларимизга бир-бирининг бадиий хазинасидан баҳраманд бўлиш ва ўзаро бойитиш имконини берган. Бу эса туркий халқлар достонларининг яхлит бадиий концепциясини ташкил этади ва мотивлар бардавомлигига хизмат қиласди. Халқ достонларини қиёслаб ўқитишда ана шу жиҳатларни эътиборга олиш, қадимги адабиёт намуналарининг муштарак ва ўзига хос томонларини этник таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.

Туркий халқ эпослари меҳварида милоддан аввалги юз йилликларда кечган жараёнлар ўзининг гўзал поэтик ифодасини топганки, халқнинг ментал белгилари достонлардаги етакчи мотивларни ўзаро қиёсий таҳлил қилиш орқали ойдинлашади. Зоро, оиласвий-маиший маросимлар эпик трансформацияси бир-бирига ўхшаш бўлган кўплаб сюжет ва мотивларни

юзага келтирган⁶¹. Х. Эгамов ўз тадқиқотларида “бир халқ ижодидаги мотив ёки эпизод иккинчи халқ учун бутун бир асар сюжети бўлиб хизмат қилиши ёки, аксинча, бир сюжет иккинчи халққа ўтганида миллий интерпретацияга учраб, шу халқ ижодида маълум мотивларга айланиши”ни билдирган⁶².

Жумладан, эпик қаҳрамоннинг туғилиши билан боғлиқ фарзандсизлик мотиви барча туркий халқлар достонларида учрайди. Фольклоршунос олимлар В. Пропп, С. Каскабасов, Б. Саримсоқов, К. Имомов, Ф. Жалолов, Ж. Юсупвлар бефарзандлик мотивини эпос тўқимасидаги дастлабки семантик халқа, деб ҳисоблайдилар⁶³. Бефарзанд ота-онанинг аҳволи баёнидан бошланувчи бундай достонларда ҳомила ғойибдан каромат туфайли пайдо бўлади. Ҳомиладорлик содир бўлишида ота-боболар рухи ёхуд кароматли авлиёлар воситачи сифатида ёрдамга келишини “Алпомиш”, “Гўрўғли” туркум достонлари, қирғиз халқ эпоси “Манас”, ўғузларнинг “Қўрқит ота”, “Шоҳсанам-Ғариф” достонлари, қозоқ халқ достони “Қиз Жибек”, қорақалпок миллий эпоси “Мастподшо” каби бир қанча достонларда кўриш мумкин.

Маълумки, қадимдан бефарзанд кишиларни тўйларга чақирмаганлар, чақирилса ҳам алоҳида ажратиб қўйганлар. Шунинг учун ҳам бефарзанд кишилар фарзандли бўлиш учун турли расм-русумлар қилиб, хайру эҳсон тарқатганлар, эл-юртнинг дуосини олишга ҳаракат қилганлар. Фарзандсизликни катта баҳтсизлик, деб билган халқнинг азалий тушунчалари туркман мактабларининг 7-синф “Адабиёт” дарслигига киритилган “Дада Қўрқут” достонида ҳам ўз ифодасини топган. Асарнинг биринчи бўлимида Баяндири хоннинг элга тўй бериб, барча ўғуз бекларини меҳмонга чақириб, оқ, қизил ва қора ўтовлар қурдиргани ҳақида хикоя қилинади. Зиёфатга қирқ йигити билан келган Дарсаҳон исмли ўғуз бегини қора ўтовга ўтқизадилар.

⁶¹Веселовский А. Поэтика сюжетов. /Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1989. 141-стр.

⁶²Эгамов Х. Совет Шарки туркий халқлар эртакчилик анъаналари алоқалари тарихидан очерклар. – Т.: Ўқитувчи, 1982.

⁶³Пропп В. Мифология сказки. – М.: Наука, 1969; Каскабасов С. Ертек пен эпостын сюжет типологиясы. Қазақ фольклорининг типологияси. – Алматы, 1981; Имомов К. Ўзбек халқ эртаклари. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Т.: Шарқ, 1981; Саримсоқов Б. Ўзбек фольклорининг жанрлар состави. // Ўзбек фольклори очерклари. 1-жилд. – Т.: Ўқитувчи, 1988; Жалолов Ф. Ўзбек фольклорида жанрлараро алоқалар. – Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979; Юсупов Ж. Хоразм эртаклари поэтикаси. Урганч, УрДУ ноширлик бўлими, 2005.

Дарсаҳон хайрон бўлиб, “Баяндири хон менинг нима камчилигимни кўрди? Нима гуноҳим бор эканки, мени қора ўтовга жойлаштириди?”, деб сўраганида навкарлар хоннинг: “Ўғли борни оқ ўтовга, қизи борни қизил ўтовга жойлаштиринг. Кимнинг ўғли ҳам, қизи ҳам бўлмаса, қора ўтовга киргизиб, оёгининг тагига қора гилам ёзиб, қора қўйнинг гўшидан беринг. Еса есин, емаса, туриб кетаверсин. Фарзандсизни Аллоҳ қаргаган, биз ҳам қаргаганимизни билсин”, деб буйруқ берганини айтадилар. Дарсаҳон ғазаб билан ўрнидан туриб, қирқ йигити билан тўйдан чиқиб кетади. Фарзанд умидида от, тuya, қўй сўйдириб, элга ош бериб, очни тўйдириб, ялонғочга кийим бериб, халқнинг дуосини олади. Достоннинг мақсади айни мана шу ерда очилади. Кўпнинг дуоси қабул бўлиб, Тангри хонга ўғил фарзанд ато этади.

Яхшиликнинг мукофоти фақат яхшилик, деб билган туркий халқларнинг шу каби эътиқодий қарашлари қорақалпоқ халқ достони “Мастподшо”да ҳам ўз аксини топган. Бухор юртида, қорақалпоқ элида ёши қирққа етсада бефарзанд бўлган Абдукаримбой: “Бошимга тушибдур қайгу қуёши, Фарзанд экан одамзотнинг меваси”, деб қаттиқ нола чекиб, хайру эҳсон қилиб, Тангридан фарзанд тилайди. Тонг саҳарда етти ғойиблар тушига кириб, дуоси қабул бўлганини айтадилар.

Таълим қозоқ тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларининг 7-синф “Адабиёт” дарслигида ўқиш учун тавсия этилган “Қиз Жибек” халқ достонида ҳам Жағалбайли элининг бойи Бозорбой бефарзанд бўлиб, саксонга кирганда бир ўғил кўриб, исмини Тўлаган, саксон тўққиз ёшга кирганда яна бир фарзандли бўлиб, унинг исмини Сансишибой қўйиши баён этилади.

Халқ эпосларида туркий халқларнинг умумий илдизига хос жиҳатларнинг кўплиги уларнинг қиёсий-типологик таҳлил асосида ўқитишини осонлаштиради, қолаверса, ўқувчилар томонидан тезда илғаб олишлари ва ўзлаштиришларини таъминлайди. Ана шундай муштарақ одатлардан бири – аёлнинг кўзи ёриши олдидан оила эркакларининг ов ёки бошқа бирон жойга

чиқиб кетишлиаридир. Қирғиз халқ эпоси “Манас”да умр бўйи бефарзанд бўлган Жақипнинг фарзандли бўлиш олдидан суюнчига қирқта от атаб, чўлга, туркман халқининг ошиқлик достони “Шоҳсанам Ғариб”да узоқ йиллар бефарзанд бўлган Диёрбакир юртининг подшохи Шоҳабbos ва унинг вазири Ҳасаннинг овга чиқиб кетганлари ҳикоя қилинади. Овда Ҳасан вазир бир бўғоз тўнғизни кўриб, ҳомиладор аёлинни эслаб, жониворни отмайди. Шоҳ ҳам олдидан чиқиб қолган бу бўғоз тўнғизни ўлдирмайди, чунки унинг ҳам хотини юкли эди. Икки дўст воқеани бир-бирларига баён қилиб, шу ерда куда бўлишга келишиб оладилар.

Ўқувчилар 8-синфда танишадиган қорақалпоқ халқ достони “Бўзўғлон” достони ҳам бефарзанд Дарвешали ва Оқпан бойнинг аҳволи баёни билан бошланади. Болаликдан бирга ўсган кенегас-манғитлик икки дўст тирноққа зор бўлиб, ёши олтмишга етганда дунё молидан кечиб, эгниларига жанда кийиб, қирқ кун йўл юриб, Гумбази қубирага етадилар. Етти кун нола қилиб, Тангридан фарзанд тилайдилар. Саккизинчи куни сахар вақти тушига Шайҳи Бобо кириб, Яратган дуоларини қабул қилганини айтади. Қувониб уйғонган бойлар фарзандларимиз биздан кейин ҳам қиёматли дўст бўлсин, деб аҳд қиласидилар. Орадан вақт ўтиб Оқпан ўғиллик, Дарвешали эса бир ўғил, бир қизлик бўлади. Ўша юртнинг шохи Бобохон ҳам бефарзанд бўлиб, Бўзўғлон камолга етиб, кўп қахрамонликлар кўрсатиб, Кўпикли ёвни ўлдириб, юртга омон қайтгандан сўнг уни ўзига қиёматли ўғил қилиб олиб, “Отасининг мулкига боласи эга бўлади”, деб тахтга ўтқазади.

Бундай тақдир “Алпомиш” эпосидаги Алпинбий ўғиллари Бойбўри ва Бойсарини ҳам четлаб ўтмайди. Бефарзандлиги учун тўйда изза қилинган бийлар “*Бу тўй ўғиллининг ўғлидан қайтади, қизлининг қизидан қайтади, сенинг нимангдан қайтади?*”, деган дашномга чидолмай, “*Тортаб олиб бўлмаса, ўғирлаб олиб бўлмаса, сотиб олиб бўлмаса, Худо бизга бермаса, қаёқдан қиласиз тараадди?!*”, деб Шоҳимардон пир равзасида қирқ кун худодан фарзанд тилайдилар. Эътибор берилса, тўёна сифатида берилган

саксон тилла бир лаган ошнинг ўрнига ўтмайди. Элга берилган ош қарзи фақат ё ўғил фарзанднинг суннат тўйи, ё қизни турмушга чиқариш олдидан юрга ош бериш билан узилади. Чин юракдан қилинган эътиқод самараси равзадан бир овоз келди: “*Бойбўри, сенга худойим бир ўғил, бир қиз берди. Ёлгиз эмас, эгиз берди; Бойсари, сенга худойим бир қиз берди, эгиз эмас, ёлгиз берди*”. Достоннинг қозоқча вариантида “*Бургут қовоқли, бир киприги олтиндан, бир киприги кумушидан*”, деб тарифланган Алпамис батирнинг ота-онасига ёлғиз фарзанд эканлиги айтилади. Қорақалпоқча талқинда Алпомишининг ғайритабиий туғилиши “*Ат басындаи ул туўды*”, “*Ақ жарылқап күн туўды*” тарзида, алпнинг вояга етиши эса “*нардай күшине толди*” тарзида ифодаланган⁶⁴.

“Гўрўғли” туркум достонларини кузатсак, уларда Чамбил юртининг бўлгуси ҳукмдори Гўрўғлининг ғайритабиий йўсинда – ўлик онадан гўрда туғилишига гувоҳ бўламиз. Зотан, унинг онаси Биби Ҳилол қорнидаги олти ойлик гумонаси билан вафот этганди. Ажабланарли жиҳати шундаки, баҳодир ва ҳукмдор Гўрўғли ҳам фарзандсизлик муаммосига рўбарў бўлади. Хунхор юртидан Авазхонни, Ваянгандан Ҳасанхонни олиб келиб ўзига ўғил қилиб олади.

Эпик қаҳрамоннинг ғайритабиий туғилиши ҳодисасини қорақалпоқ халқ достони “Эдигей”да ҳам учратамиз. Таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган мактабларнинг 7-синф “Адабиёт” дарслигига киритилган достоннинг Раҳимберди ўғли Эрпўлат баҳши томонидан куйланган вариантида айтилишича, Нўғайли элида Бобо Тукли Азиз деган одам яшаган бўлиб, бир куни у сувда чўмилаётган уч парини кўриб қолади. Улардан бирининг кийимларини яшириб қўйиб, ўзига хотин бўлиб қолишини сўрайди. Пари рози бўлиб, қуйидаги шартларни қўяди: “*Юрганда оёғимга қарамайсан, қўлтиғимга қўл солмайсан, сувга тушганимда қарамайсан, жума кунлари бошимни ювганимда кирмайсан*”. Азиз унинг шартларини қабул қиласди, аммо

⁶⁴Қарақалпақ фольклоры 100 томлығы. 1-8-томлар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1999.

ваъдасини бажара олмайди. Қизиқиши устун келиб, парининг оёғига қараса, товони йўқ, қўлининг тагида қаноти бор экан. Сувга тушганда қараса, қоринларини ёйиб, ювиб ўтирган экан. Жума куни бошини юваётганда қараб кўрса, пари бошини қўлига олиб, соchlарини олтин тароқда тараб ўтирган эмиш. Буни билган пари: “Эй одамзод, шартларимни бажара олмадинг. Энди мен сен билан яшай олмайман. Олти ойлик ҳомилам бор, уни олти ойдан сўнг дарахтнинг тубидан оласан”, деб учиб кетади. Олти ойдан сўнг болани Тўхтамиш хоннинг бефарзанд вазири Томан хўжанинг чўриси топиб олади ва саройга олиб боради. Подшоҳнинг болага назари тушиб, уни ўзига ўғил қилиб олади ва Эдигей деб исм қўяди. Парининг ўғли Эдигей ўн тўрт ёшидаёқ қаҳрамонликлар кўрсатиб, элга танилади.

Таълим қозоқ тилида олиб бориладиган мактабларнинг 8-синф дарслигига киритилган “Китоби Дада Қўрқут”да ҳам мангу умрни қўбиз сиридан излаган Қўрқит отанинг ғайритабиий туғилиши, туғилибоқ тили чиқиб, гапириб кетгани ҳақида ҳикоя қилинади.

Шу ўринда достонлардаги узоқ кутилган фарзанднинг туғилишидан олдин овга чиқиш, суюнчи бериш, тўй маслаҳати, жарчи қўйиш, ош бериш, фарзандга исм қўйиш, этагига солиш, бешик тўй, чуфуррон тўй каби турли урф-одатларнинг муҳим нуқталари бежизга акс эттирилмаганига ўқувчилар эътиборини қаратиш зарур. Адабиёт дарсларида туркий халқларга хос шу хилдаги муштарак урф-одат ва мулоҳазалар қиёсий таҳлил асосида тушунтирилса, ўқувчилар достонда ифодаланган воқеалар моҳиятини чуқурроқ англайдилар. Қолаверса, қиёслаб ўқитиш ўқувчининг ақлий ва фикрлаш қобилиятини ўстириб, дунёқарашини кенгайтиради, шунингдек, таққослаш, солиштириш ва ижодий тафаккурини ҳам ривожлантиради.

Эътибор берилса, туғилиш ва туш мотиви достонларда кўпинча ёнма-ён келади. “Манас” достонида ҳам Манаснинг туғилиши тушда аён бўлади.

Жақипнинг тушидаги бургут ва йўлбарс туғилажак фарзанд тимсоли сифатида таърифланади⁶⁵.

Бадиий адабиётнинг барча тур ва жанрларига хос туш мотиви инсоннинг руҳий олами, кечинмалари ва қайғулари, шодлигу қувончини, тақдири ва келажагини поэтик талқин этувчи этник-тариҳий, бадиий-эстетик ҳодисадир. Қадим-қадимдан халқларимиз ўз тушларига ишонган ва кўпинча, унда ифодасини топган рамзий ишора ҳамда серқатлам маъноларга амал қилган ҳолда ҳаёт кечирган. Тушларни илмий ўрганиш илк бор Шарқда бошлангани маълум. Ибн Халдун, Имом Фаззолий, Жалолиддин Румий ва бошқа кўплаб мутасаввуфларнинг туш ҳақидаги қарашларини дастлабки илмий талқинлар сифатида баҳолаш ўринлидир⁶⁶. Атоқли олимлар В. Жирмунский, Ҳ. Зарифов, Т. Мирзаев халқ бахшилари санъатини шомонлик тарихи билан боғлаб, уларнинг ижод иқтидорига эга бўлишларида туш ҳодисасининг бирламчилиги ҳақидаги қарашларни илгари сурганлар⁶⁷. Ҳоди Зарифовнинг Виктор Жирмунский билан ҳамкорликда ёзган “Ўзбек қаҳрамонлик эпоси”⁶⁸ номли китобида баҳши ҳақидаги афсоналарда туш алоҳида ўрин тутишини қайд этиб ўтади.

Аждодларимиз асардаги бадиий мақсадни ҳамиша ҳам очиқ айтмаганлар. Шу боис зийрак ўқувчи достондаги имо-ишора, қочирим ва тагмаъно орқали ифодаланган тасвирларни ўзи англаб олиши лозим. Сюжет ва тасвирлар қатидаги мазмунни мустақил англаб етиш ўқувчига эстетик завқ бағишлиб, уни сўзнинг маъно қирраларини нозик тушуниш, хис қилиш ва ўринли фойдаланишга ўргатади. Достонларда туш мотивига улкан бадиий-эстетик вазифа юкланиши ҳам шундан. Қаҳрамонлик достонларидағи туш мотиви фарзандсизлик – илоҳий туғилиш – улғайиш – сафар – синов – тутқунлик – қайтиш – тўй мотивлари билан уйғунликда, аникроғи, ритмик яхлитликда,

⁶⁵Манас. – Т.: Шарқ, 2019. 23-бет.

⁶⁶Жалолиддин Румий. Маънавийи маснавий. – Т.: Фан, 1999. 1-жилд. 65-75-бетлар.

⁶⁷Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Т.: Фан, 1979; Мирзаев Т. “Алпомиш” достонининг ўзбек вариантлари. – Т.: Фан, 1968; Ҳайдаров Т. Туш таъбирининг қадимий асослари ҳақида. – Т.: Адабий мерос, 1986. 55-69-бетлар.

⁶⁸ Жирмунский В., Зарифов Х. Узбекский героический эпос. – М.: ОГИЗ, 1947.

рамзий тарзда қаҳрамоннинг мифологик кўринишидан маданий ифодасигача бўлган ҳар икки (“ўз ва ўзга”) дунёдаги бутун ҳаётини ифода этади.

Достон сюжети ва композицион қурилишига кўра туш мотиви икки типдан иборат бўлади:

- а) асар давомида ўз тасдигини топиб борувчи, қаҳрамонлар тақдири ва ҳаётини башорат қилувчи;
- б) сюжет халқаларининг маълум бир қисмларини бирлаштирувчи, қаҳрамонлар ҳаётининг маълум бир даврига тааллукли тушлар⁶⁹.

Халқ оғзаки ижодининг барча жанрларида учрайдиган туш мотиви эртагу достонларда ўзининг бутун бадиий-эстетик қиёфасини намоён этади. Хусусан, “Алпомиш” достонининг барча тилдаги вариантларида кузатилувчи туш мотиви воқеалар ривожида муҳим ўрин тутади ва улар ўртасидаги тафовут катта эмаслиги, фарқ услубда, ижрода ва анъанага бўлган турлича ёндашувда эканлигини кўрамиз.

Алпомиш чўпонларнинг қўшхонасида ётиб, файзи сахар вақтига етганда туш кўради. Айни шу тушни бир вақтнинг ўзида баҳмал ўтовда ётган Барчин ҳам, Кашал ғорида, тўқсон алпнинг ичидаги Қоражон ҳам кўради. Алпомишнинг тушига кирган Расул пайғамбар шундай дейди:

“Остида дулдули, белда зулфиқор,

Жиловида Бобо Қамбар жиловдор,

Ғамингда отланди Шоҳимардон пирлар,

Гайратингдан бўзлаб кетар қалмоқлар,

Ҳеч ким бўлмас сенинг билан баробар,

Сенга тақдир қилди Барчин зулфакдор”.

⁶⁹Эшонқул Ж. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадиий талқини. – Т.: Фан, 2010. 41-бет.

... “Ҳамма пирлар бўлди сенга мададкор,

Кўнглингдан кетади бир зарра губор”⁷⁰.

Маълумки, тушда пайғамбар, пирларни кўриш яхшилик нишонаси бўлиб, қаҳрамонлар улар ёрдамида барча мушкулот ва тўсиқлардан ўтиб, ниятларига етишади. Тушида аён бўлган ишорадан тўғри хулоса чиқарган, тўқсон алп қаторида Барчинга даъвогар бўлиб юрган қалмоқ юртининг ботири Қоражон Алпомиш билан қиёматли дўст тутинади, оғир кунларида елкадош бўлиб, Барчининг шартларини бажаришда Алпомиш номидан иштирок этади. Қаҳрамонлар тақдири ҳақида олдиндан хабар берувчи мазкур тушдан кейин достон воқеалари жадаллашиб, келажакда юз берадиган ҳодисалар янада ойдинлашади.

Биламизки, тушни ҳамма ҳам таъбир қиласермайди. Қадимдан бирор тушнинг таъбири кўпни кўрган, катта ҳаётий тажрибага эга бўлган донишманд одамлардан сўралганига ўқувчилар диққатини қаратиш ўринли. Жумладан, қорақалпоқ халқ достони “Бўзўғлон”да ҳам Бобохон кўрган тушининг таъбирини сўраш учун уч ойлик йўлдан ҳар жумбоқни еча оловчи Эрсари бобони чақириради. Кекса донишманд хоннинг туши юртга ёв хавф солаётганидан дарак эканини айтади.

Барчиннинг тушини таъбир қилган Суқсурой каниз, Бойбўрининг тушини таъбир қилган қизи Қалдиргоч ҳам достонда яқин маслаҳатгўй, доно, оқила образ сифатида гавдаланади. Хусусан, Барчин:

Жон жасаддан бир бекарор бўлганда,

Туш кўрибман файзи саҳар бўлганда.

Қибла бетдан бир ой тугиб келади,

Ойнинг гирдин тўртта юлдуз олади.

⁷⁰Алпомиш. – Т.: Шарқ НМАК, 1998. 99-бет.

... Чүлларда күринди қирқта айдаҳор,
Қирқ айдаҳор бир бургутни күттарар.

Шул бургут келиб тушиди қошима,
Қанотининг учи тегди бошима.

Ўйлаб кўрсам, кўрган тушиим қийинди(*p*),
Бул тушнинг табгирни, қизлар не бўлди?

– деб сўраганида Суқсур канизи қибла томондан чиқиб келган Ой – ой эмас, аслида Расул пайғамбар эканлиги, ой атрофидаги тўртта ёруғ Юлдуз – тўрт чориёр, шунингдек, қайсар йўлбарс - Алпомиш, қирқ чилтан ва пирлар кўтарган бургут унинг тулпори – Бойчиборнинг рамзи эканлигини айтиб, Ҳакимбекнинг тез орада етиб келиши хабарини беради⁷¹.

Бўлажак ёрини тушида кўриш ҳодисаси “Кунтуғмиш” достонида ҳам келади. Умумтаълим мактабларининг 8-синф дарслигига киритилган “Кунтуғмиш”даги Холбеканинг туши таҳлилига ҳам ўқувчилар эътиборини қаратиш мақсадга мувофиқ. Зангар шаҳрида Холбека кўрган тушни Нўғай элида Қиличхон лақабли шоҳнинг ўғли Кунтуғмиш ҳам кўради. Тушида чилтанлар ва мардон ғойиблар келиб, тўй қилиб, Холекани тўрага топширган эдилар. Ёрининг исми ва манзили тушида аён бўлган Холбека ҳақиқий муҳаббатга ишонади, унинг баланд ва пок туйғу эканлигини англайди ва ўзининг суратини чиздириб, бир тола сочи ҳамда узугини сандиққа солиб, “Шу кўрган тушиим раҳмоний бўлса, ошиқ-маъшуқлик аввалдан пок бўлса, Худоёҳ худовандо, шу сандиғим сенга омонат, тўрадан бошқасига тегмасин”, деб Кунтуғмиш юртига оқизиб юборади. Ҳаётга реал қаровчи бугунги кун ўқувчисига тушида кўрган инсонга кўнгил қўйиш бир мунча ғализ туюлиши мумкин. Бадиийликка асосланган достон сюжетида туш кўриш ҳодисаси бир восита бўлиб, шу орқали бахши Холбеканинг Кунтуғмишга азалдан тақдир

⁷¹Алпомиш. – Т.: Шарқ НМАК, 1998. 159-бет.

қилинганига ишора қиласи. Айнан тақдирнинг иродаси сабаб Холбека юборган сандиқ Кунтуғмишга етиб боради.

Кўринадики, умуминсоний ҳодиса бўлмиш туш мотиви қаҳрамонларнинг илохий туғилиши, фарзандсизлик, сафар, синов, тўй мотиви, мاشаққат, тутқунлик каби рамзий маъноларни ифодалаб, тақдирни аввалдан башорат қиласи. Асрлар давомида миллат маънавиятини шакллантиришга хизмат қилиб келган туркий халқлар эпослари даги туш мотивини қиёсий ўрганиш, унинг халқ оғзаки ижодидаги реал воқеалардан кам бўлмаган поэтик вазифасини ёритиш ва таҳлил қилиш ўқувчиларга асарнинг мазмун-моҳияти, бош гоясини тушуниб етишга, халқларнинг руҳий дунёси, маънавияти, бадиий тафаккур тарзини теран англаб етишлари ҳамда идрок этишларига яқиндан ёрдам беради. Э. Абдувалитов умумтаълим мактабларида қардош халқлар адабиётини қиёслаб ўқитишининг афзалликлари ҳақида тушунтириб, шундай ёзади: “Қардош халқларнинг ҳар биридаги ўзига хосликлар ўқувчиларда ҳайрат уйғотса, умумий қирраларнинг борлигини билиш қардошларни уларга яқинлаштиради ва қўнгилларига хотиржамлик солади. Чунки бу каби умумий жиҳатлар тасодифан пайдо бўлиб қолгани йўқ. Бу умумийликлар бизнинг томиримиз, турмуш тарзимиз, эътиқод йўсинимиздаги ўхшашликларнинг адабиётдаги аксидир”⁷².

Таълим туркман тилида олиб бориладиган мактабларнинг 7-синф “Адабиёт” дарслигида берилган туркий ўғуз ёдномаси “Китоби дадам Кўркут” эпосининг Салар Ғазаннинг уйини душман босиши ҳақидаги бўлимида шундай воқеа баён қилинади. Бир қанча ўғуз беклари билан овга чиққан Ғазанхон туш кўради. Тушида ўрдасини қора ва қуюқ туман қоплаб олгани, осмондан бир чақмоқ тушганию, уйининг вайрон бўлгани, қутурган бўриларнинг мол-мулкини талаётганларини кўради. Чўчиб уйғониб, биродари Қорагунга тушида кўрган қайғули воқеаларни баён этиб, унинг таъбирини

⁷² Абдувалитов Э. Умумий ўрта таълим мактабларида қардош халқлар адабиётини қиёсий ўрганиш. Пед. фанл. доктори (DSc) диссер. – Т.: 2020. 187-бет.

айтиб беришини сўрайди. Шунда Қорагун қора булат, қор-ёмғир лашкар экани, тушда соч кўриш қайғу, қон эса хавф-хатарни англатишини, қолган воқеаларни таъбир қила олмаслигини айтади. Бир фалокатни сезган Газанхон: “- Сен овчиларни тарқатма, мен бугун қўнгир отга миниб, уч кунлик йўлни бир кунда босиб, юртимга борайин. Агар соглик-омонлик бўлса, оқшомга яқин қайтаман, агар қайтмасам, ўз бошингизни ўзингиз асранг”, – деб йўлга тушади. Шу кеча Салар Газаннинг ўрдасига ғайри динли душман етти минг чоғли аскари билан ҳужум қилиб, уйларини талаб, хазинасидаги олтину кумушларни, оғилдаги қизил туялари ва чопқир отларини олиб, хоннинг онаси, аёли ва ўғли Ўразни асирга олган эдилар. Алқисса, бу воқеалар хоннинг ўн минг сонли қўйини боқиб юрган Гаража исмли чўпоннинг ҳам тушида аён беради ва дарҳол ёвга қарши жанг тадоригини қўради.

Достонлардаги уй ёки бирор иморатнинг вайрон бўлиши, қулаши, бузилиши билан боғлиқ ҳолатлар шунчаки баҳшининг бадиҳагўйлиги, оддий ўхшатиш бўлмай, асрлар давомида оғзаки анъана тарзида авлоддан-авлодга ўтиб келаётган қадимий тасаввурларнинг бадиий кўринишидир. Шунинг учун ҳам туркий халқларнинг азалий инончлари ва қарашлари ўзининг гўзал ифодасини топган достонлардаги қаҳрамоннинг туш кўриш ҳодисасига юзаки баҳо бериб кетавермай, унинг тагмаъносига диққат қаратиш лозим бўлади.

Халқ оғзаки ижоди шу халқнинг донолиги, санъати маҳсули. Ж. Эшонқулов ўзининг “Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадиий талқини” монографиясида⁷³ ёзганидек, халқ достонлари, эртаклари, топишмоқ ва қўшиқларидаги рамзлар тилини шарҳлашда халқнинг миллий тафаккури, дунёқараши, руҳий дунёси ҳамда эътиқоди муҳим ўрин тутади. Шу боис туркий халқ достонларини қиёсий ўрганиш нафақат таълим-тарбия жараёнини қизиқарли тарзда уюштириш, матнни осонроқ ўзлаштириш, ўқувчиларнинг адабий-эстетик дидини ҳар жиҳатдан тарбиялашга, балки ўқувчиларни бошқа

⁷³Эшонқул Ж. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадиий талқини. – Т.: Фан, 2010. 41-бет.

халқларнинг турмуш тарзи билан яқиндан таништириш, уларда бағрикенглик, миллий толерантлик каби эзгу маънавий сифатларни тарбиялашга ҳам хизмат қилади.

2.3-§. Халқ достонларини қиёсий ўрганиш – туркий халқлар руҳиятини англаш воситаси

Халқ эпосларида миллатнинг ғоявий-эстетик қарашлари, бадиий тафаккурининг эпик талқинлари ўзининг бетакрор ифодасини топган. Туркий халқлар достонларидаги эпик анъаналар, сайёр сюжетлар, воқеликнинг мифик-фантастик ифодаланишида кўплаб умумий жиҳатлар мавжуд бўлиб, уларни қиёслаб ўқитиш орқали ўқувчилар бу халқларнинг тарихий илдизлари ва тафаккуридаги муштаракликинг англаш етадилар. Негаки, халқ эпосларидаги мифопоэтик тафаккур, мотивлар тизими ҳамда семантикаси қиёсий-руҳий таҳлил орқалигина ойдинлашади.

Шу сабаб юртимиздаги умумтаълим мактабларида туркий халқлар эпосларини қиёслаб ўқитиш муҳим дидактик вазифа саналиб, бу жараён ўқувчиларни бошқа халқлар эпослари билан шунчаки таништириш ёки хабардор қилиш мақсадидагина эмас, аввало, этник ва тарихий илдизлари бир бўлган туркий халқлар руҳияти ва маънавий дунёсини англашиб учун амалга оширилиши мақсадга мувофиқ. Зотан, Қ. Йўлдошев ўзининг “Бир-бирини билиш учун бир-бирини ўқиш керак” мақоласида ёзганидек, “...ўзини билмоқчи бўлган инсон олдин ўзгани билиш, тушуниш ва туйишга одатланиши зарур. Ҳар бир баркамол шахснинг ўз кўнглига етиш сари босиб ўтадиган йўли ўзгани билиш босқичидан бошланиши инсоният тарихидан яхши маълумдир”⁷⁴. Шу маънода туркий халқлар руҳияти ва психологиясини халқ достонлари орқали ўрганиш жуда катта имкониятлар беради. Чунки достон қадимиятнинг буюк эҳсони бўлиши баробарида ўз бағрида яратилган

⁷⁴ Йўлдошев Қ. Бир-бирини билиш учун бир-бирини ўқиш керак. “Маърифат” газетаси. 2008. 6-сон. 4-бет.

даври ва ҳатто унгача шаклланган умумий дунёқараш ҳамда халқ руҳиятини даврлараро ифодалаб келмоқда.

Кўплаб эртак ва достонларда қаҳрамонга ҳомийлик қилувчи, ҳаддан зиёд гўзал бўлган афсонавий соҳира – пари ҳақидаги мифик тасаввурлар генезиси ҳам халқларнинг гўзаллик тушунчаси билан боғлиқ эстетик қарашлари замирида шаклланган, деб айта оламиз.

Нурдек шаффоф, ўзининг бекиёс гўзаллиги билан кишини ром этувчи париларни одамларга ўхшатиб тасаввур қилингани боис асарларда улар одамларга ошиқ бўлади, дўст тутинади, хатардан огоҳ этади, тўсиқларни енгиб ўтишида мададкор бўлади. Кўпгина халқлар фольклорининг муштарак мифик персонажи ҳисобланган пари образи туркий халқлар эпослари сюjetида ўзига хос ўрин тутади. Пари образининг туркий халқлар адабиётидаги талқинлари Э. Бертельс ва В. Басиловларнинг ишларида ҳам чуқур ўрганилган⁷⁵.

О. Қаюмов ўзининг “Ўзбек фольклорида пари образи” мавзусидаги тадқиқот ишида парилар макони, асосан, Кўҳи Қоф ва Бояни Эрам деб қаралсада, улар инсон яшайдиган заминнинг турли худудларида ҳам истиқомат қилиши, ҳусни сира завол топмайдиган, ҳеч қачон ўлмайдиган сеҳрли мавжудот эканлиги, фақат танланган кишилар, яъни магик ҳусусият соҳибларигагина кўриниши ҳақида ёзади⁷⁶.

Юзга яқин хилма-хил мазмундаги асарларни ўзида бирлаштирган “Гўрўғли” туркуми достонларида ҳам ҳомий парилар образи учрайди. Жумладан, достоннинг туркман ва озарбайжонча версияларида Гўрўғли тушида бири ой бўлса, бири кун, бири гул бўлса, бири ғунча, бирининг сочи буралиб мағрибга, бирининг сочи машриқقا тушган Юнус пари билан Мисқол парини кўриб, ошиқ бўлиб қолгани ҳикоя қилинади⁷⁷. Париларни излаб йўлга

⁷⁵Бертельс Е. Пери// Культура и искусства народов Средней Азии в древности и средневековье. – М.: Наука, 1979; Басилов В. Пари// Миры народов мира. – М.: Наука, 1989.

⁷⁶Қаюмов О. Ўзбек фольклорида пари образи: ф.ф. номз.диссер. автореф. – Т.: 1999.

⁷⁷Говшудов А. “Героглы” Туркмен халқ епосы. – Ашгабат: Түркменистан нешрияты, 1980; Pirsultanlı S. Azərbaycan eposunun əfsanə qaynaqları. – Bakı: Azərnəşr, 2002.

чиқкан қаҳрамонга туркманнинг улуг бобоси Эрсари, элнинг қутби замони Қора бобо ёрдам бериб, Оға Юнус парининг макони Эрам боғида, Мисқол парининг макони Кўҳи Қофда эканлиги, Кўҳи Қоф уч юз йиллик йўл бўлиб, Эрам боғининг қаердалигидан фақат Ҳазрати Хизр нишона бера олиши, Оға Юнус парини олган одам Мисқол парини ҳам олиши, шунинг учун аввал Эрам боғини топиш лозимлигини айтади. Гўрўғли узоқ йўл юриб, охири Дайрабодга етиб, Ҳазрати Хизрнинг олдига бориб, Эрам боғининг қаердалигини сўраб, зор-зор йиғлайди:

*Тушибдирип бошимга ишқининг савдоси,
Давосин сўрайман, осон айлагин,
Юнус, Мисқол кирди бир кун тушибимга,
Уларнинг маконин баён айлагин.
Хизр деб ихлосман тутдим қўлингни,
Дур тўкиб гойибдан очгин тилингни,
Ошиқقا изҳор эт сирру ҳолингни,
Парилар маконин баён айлагин⁷⁸.*

Шунда Хизр Эрам боғига фақат бир ғор орқали бориш мумкинлиги, уни икки бошли аждарҳога ўхшаган Фарқис дев қўриқлашини айтиб, девни енгиш йўлларини, сипоҳилик ҳунарларини ўргатиб, оқ фотиха бериб жўнатади. Демак, икки пари ҳам Гўрўғлига аввалдан тақдир қилинган. Шунинг учун ҳам достонда қаҳрамоннинг оти Ғиркўк шамолдай учиб, ердан қирқ газ баландга кўтарилиб, бир тўда капитарлар орқасидан парвоз этгани, Гўрўғли Фарқис девни енгиб, горнинг нариги томонидан чиқиб, деворларининг бир ғиши тилладан, бир ғиши кумушдан, ерларига мушку анбар сепилган, гуллар очилган, тўти, булбул, қумрилар сайраган, товуслар таралган, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган гўзал манзилгоҳга – парилар маконига етиб боргани хикоя қилинади. Халқ достонларида қаҳрамонларга баҳт ғойибдан осонгина

⁷⁸Гўрўғли. – Т.: Шарқ, 2006. 82-бет.

келаётгандай тасвиrlансада, ўқитувчи аслида, улар мاشақатли ҳозирлик йўлини босиб ўтишлари шартлигига ўқувчилар эътиборини қаратиши лозим.

Пари образининг капитар, илон, от, балиқ, инсон+қуш, инсон+балиқ, олов, баъзан тупроқ кўринишида намоён бўлиши, улардаги ғайритабий хислатлар халқнинг қадимги мифологик қарашларини акс эттиради. Шунингдек, Мисқол парининг Оға Юнус паридан аразлаб, қирқ канизи билан капитарга айланиб, Кўхи Қофга қараб учиб кетиши ҳам уларнинг сеҳрли кучга эгалиги, айни пайтда инсонларга хос хусусият ва қусурлардан ҳам ҳоли эмаслигини кўрсатади.

Пари мифологик образ сифатида эпос воқеалари ривожини таъминловчи, ривожлантирувчи, асарларга кўламдорлик, қизиқарлилик баҳш этувчи анъанавий персонажлар қаторига киритилган. Асар бадиийлигини таъминлаган ана шундай омилларга ўқувчилар эътиборини қаратиш ўринли. Зеро, бу ўқувчиларнинг бадиий дидини ўстиришда муҳим ўрин тутади.

Истаган пайтда ўз кўринишини ўзгартириб, оддий одамларга ошиқ бўлувчи, уларга ҳомийлик қилувчи пари образи қорақалпоқ достонларида ҳам кенг тарқалган. Жумладан, 7-синф ўқувчилари учун тавсия қилинган “Эдигей” достонида Нўғайли элидан бўлган Бобо Тукли Азизнинг капитар бўлиб учиб келиб, ҳовузда чўмилаётган пари қизлардан бирига қўнгил қўйгани ва унга уйлагани ҳақида ҳикоя қилинади. Болалигиданоқ қаҳрамонликлар кўрсатиб, юргани танилган Эдигей ана шу парининг ўғли эди.

Кўринадики, туркий халқларнинг гўзаллик, ҳомий образ, сеҳгарлик, абадий ҳаёт, севги тушунчалари билан алоқадор мифологик тасаввурлари асосида юзага келган пари образининг фольклор асарлар сюжетидаги эпик вазифалари мададкорлик, маслаҳат бериш, қаҳрамонга ошиқ бўлиш, қасб-хунар ўргатиш кабиларда намоён бўлади. Эпос бадииятидаги мифологик образлар тизимининг тарихий илдизлари, тадрижий ривожи ҳамда бадиий талқинларини қиёсий таҳлил қилиш халқларнинг гўзаллик ҳақидаги қарашлари эволюцияси ва эстетик тафаккур муштараклигига доир муҳим

хулосалар чиқаришга имкон беради. Қолаверса, бир-бирига ўхшаш образлар, адабий ҳодисаларни қиёслаб ўқитиш ўқувчиларга бадий ижод қонуниятларини чукурроқ англаш ва ўрганилаётган асарни теранроқ тушуниш имконини беради.

Маълумки, кишини ҳайратда қолдирувчи ҳар қандай санъат, хусусан, фольклорнинг ғоявий-рухий негизи ҳам мифологик тасаввурлар ва уларнинг поэтик идрок этилишига бориб тақалади. Туркий халқлар фольклорида кенг тарқалган ва кейинчалик ёзма адабиётга ўтиб ривож топган мифопоэтик образлардан бири бўлмиш Хизр образи ҳам аждодлар культига эътиқод ва мифологик қарашлар маҳсулидир. Туркий халқ қаҳрамонлик эпосларидағи ғайритабиий туғилиш, эпик тўсиқларни енгиб ўтиш ва муродга етишиш мотивлари бевосита Хизр образи билан боғлиқ. Ф. Нурманов ўз тадқиқотларида ўнг қўлининг бош бармоғи суяксиз бўлиши, кутилмагандан пайдо бўлиб, бир зумда кўздан ғойиб бўлиш, оқ, яшил ранг, наботот олами ва сув манбалари билан боғлиқлик, эзгу ҳомий сифатида одамларга яхшилик қилиш Хизр образининг ўзига хос мифологик белгилари эканлигини ёзади⁷⁹. М. Сейидовнинг “Хызыр” сўзи туркий тилга хос бўлиб, “иссиқ, эр, қаҳрамон, баҳор элчиси, баҳорий илиқлиқ, олов, куч-қудрат” маъноларини билдиради, деган фикрига таяниб, ўзбек тилидаги “қиздирмоқ”, “қизимоқ” феъллари таркибидаги “қиз” ўзаги “Хизр” (Кизир//Қидир) атамасининг келиб чиқишига асос бўлган, деган хулоса беради⁸⁰.

Қаҳрамонга эпик шартни бажаришда кўмак ва маслаҳат берувчи бу образ туркий халқ эпосларида муҳим бадий вазифа бажаради. Хусусан, “Гўрўғли” туркум достонларида Ҳазрати Хизр Гўрўғлибек тақдирини башорат қилибгина қолмай, унинг ҳомийси сифатида ҳам намоён бўлади. Шу ҳомий кўмагида ғайритабиий от (ердан қирқ газ баландга кўтарилиб, шамолдай тез

⁷⁹Нурмонов Ф. Хизр образининг генезиси ва унинг ўзбек фольклоридаги талқини: ф.ф. номзоди дисс. автореф. – Т., 2007.

⁸⁰Сейидов М. Хызыр-продукт тюркского мифологического мышления. – А.: Известия, 1980. 13-14-с.

парвоз этувчи) Фиркүкни қўлга киритади. Башоратга қўра, туркман элига хон бўлиб, Чортокли Чамбилни ташқи ёвлардан ҳимоя қиласди.

И.Иброҳимов оби ҳаёт чашмасининг сувидан ичганлиги учун абадий барҳаётликка эришган⁸¹ бу мўжизавий персонаж ҳақида фикр юритиб, “Хизр тимсолида халқ оммасининг ҳар ишга қодир, одил ва эзгу мададкор тўғрисидаги орзуси мужассамлашган”⁸², деб ёзади. “Гўрўғли” достонининг туркман ва озарбайжон версияларида тоғларда отини қидириб юрган Гўрўғли Хизрни учратиб, ундан отини қайтариб беришини сўраши ҳикоя қилинади⁸³.

Эпик от қаҳрамоннинг яқин йўлдоши, сирдоши ва мададкори экани боис ҳомий рухлар ҳимоясида тарбияланиши керак. Шунинг учун ҳам достон ижодкорлари чилтонларни оқсоқол қаландар қиёфасида тасвиrlашган. Улар Гўрўғлига туркман элига хон бўлиши хабарини етказишади. Ҳатто унинг Фиркўк отини Гўрўғлига сездирмасдан олиб қочишади. Бундан бўлажак ҳамроҳни муносиб тарбиялаш, чиниқтириш мақсади кўзланганига ўқувчилар эътиборини тортиб, асар замиридаги яширин, бугунги ўлчовларга бегонароқ бўлиб туюлган жиҳатларни тушуниб олишларига йўналтириш зарур.

Ўз ҳомийси Хизрни дабдурустдан танимай, у билан от талашиб курашган Гўрўғли уч марта ҳам енгилади. Курашнинг уч босқичли экани, эпик қаҳрамоннинг синалиши каби мотивлар пировардида Гўрўғли тарбияси ҳали тўла маромига етмаганига ишора экани ҳам англаб етилиши лозим. Гўрўғлининг “бобо”си куч-қудратини эътироф этиши ўз эътиқодий асосларига эга. Бу эътироф персонаж нутқи, Гўрўғли сўров-ўтинчи тарзида келтирилган:

Баракалла, қойил бўлдим кучингга,

Билмам нечук ўйларинг бор ичингда,

⁸¹Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. 1-жилд. – Т.: Ёзувчи, 1990. 68-бет.

⁸²Иброҳимов И. Ўрта аср араб халқ адабиёти. – Т.: Фан, 1994. 153-бет.

⁸³Şamil A. Azərbaycan şifahiy xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. – Bakı, Nurlan, 2009; Аппазова Н. Кёр-огълу, Гороглы, Гуругли. – Bakı: Йылдыз, 2010.

*Бобо қойил бўлдим сенинг кучингга,
 Олиб кетай, бергин менга отимни.
 Бир йил бўлди саргардон бўп изладим,
 Ойри вақтларда бағрим тузладим,
 Гоҳиларда бўтадай бўп бўзладим,
 Олиб кетай, бергин менга отимни⁸⁴.*

Хизр Гўрўғлини Ғовсул-Ғиёс, чилтонлар ўтирган ғорга бошлаб келади. Ҳомий пирларнинг: “*От тилайсанми, зот тилайсанми?*”, – деб берган саволига Гўрўғли уч марта ҳам “*От*”, – деб жавоб беради. Шунда Ғовсул-Ғиёс: “*Бўлмаса, бизлар сенга уч нарса қўшиб берамиз. Биринчидан, ўз тилаганинг шу Ғиркўк отинг бўлсин, ўзинг билан тенг умрлик бўлсин. Иккинчидан, умринг зиёда бўлсин – ёшинг бир юз иигирмага етсин. Учинчидан, Юнус, Мисқол парилар ёринг, Чамбил шаҳринг бўлсин. Тўртинчидан, ҳар қандай ярадор бўлсанг, юлдузларни кўриб тузалиб кетадиган бўлгин, омин*”, – дедилар. Бир сийирма қилич ҳам бердилар. Гўрўғлибек шу кеч чилтон, Ғовсул-Ғиёсларга меҳмон бўлиб қолди⁸⁵.

“Алпомиш” достонида ҳам Алпомиш “*Шоҳимардон пирнинг тарбият қилганидан ўтга солса, куймас эди, қилич солса, ўтмас эди, милтиқ отган билан ўқи ботмас эди...*”⁸⁶ деб таърифланади. Алпомишнинг қалмоқ юртига сафари давомида Расул пайғамбар, тўрт чорёр, кирқ чилтон ҳамроҳ, Бобо Қамбар жиловдор бўлиб, ор-номус майдонида ҳақиқат учун қурашишида ёрдам берадилар. Қаҳрамоннинг оти ҳам кароматли бўлиб, достонда уни минган инсонга авлиёлар ёр бўлиши айтилади. Зил тоғидаги аждархонинг Қоражонга салом бериши тасвирлари ҳам фикримизни асослайди:

⁸⁴Гўрўғли. – Т.: Шарқ, 2006. 89-бет.

⁸⁵Ахундов Б. “Героглы” епосунун кәбир мәсәләләри һакда. – Вакыт: Совет эдебияты, 1956. 80-с.

⁸⁶Алпомиш. – Т.: Шарқ НМАК, 1998. 163-бет.

Остида мингани Бойчибор эди,

Минганларга қутби замон⁸⁷ ёр эди.

Жиловида чилтон, тирлар бор эди,

Пирга салом берган аждахор эди...

Бойчиборнинг пойгада ҳаммани ортда қолдиришини сезган Кўкалдош бошлиқ қалмоқлар Бобохон тоғида Қоражонни ечилмайдиган қилиб тошга боғлаб, отнинг оёғига мих қоқиб, “... бўшалса бир кунлари борагояр, ажали етса, ўлагояр, ишқип, биздан кейин қолса бўлди”, – деб ташлаб кетадилар. Ўқувчилар чорасиз қолган Қоражоннинг авлиёларни шафе келтириб нолиши, “Ражабхўжса пири етди қошига, Кароматман келиб хабар олади, Қоражоннинг қўлин чечиб қўяди” тасвирларини таҳлил қилиш орқали достондаги илоҳий оҳангни англаш етадилар. Эшоннинг руҳунати оғриқдан оёғини босолмай турган отнинг сағрисини силаб, Қоражонга кўринмай, отга қамчи уришини, “ҳақнинг чақинидай” бўлиб Бойсин-Кўнғирот хонига етказишини айтади.

“Алпомиш” достонининг Бекмурод Жўрабой ўғли куйлаган қорақалпокча талқинида Қоражон Тойчихоннинг буйруғи билан Алпомишни банд этиш учун йўлга тушади ва унга учраб: “Ал бўлсанг, қирқ қулоч арқонни уз”, – деб алдов билан унинг икки қўлини боғлайди. Алпомиш қанчалик уринмасин, ипак арқонни уза олмайди. Қоражон ботирни чопмоқчи бўлганда, орқадан: “Қўлингни торт”, – деган овоз келади. Шунда Қоражон: “Алпомииш эгалик полвон экан”, – деб унинг қўлини ечади ва у билан дўстлашади. Эпослар қиёсий таҳлилида нафақат сюжетларнинг поэтик транформацияси ва улардаги паралелликка, балки миллатнинг ўзига хос тафаккур тарзи ва менталитетини акс эттирувчи жиҳатларга ўқувчилар эътиборини қаратиш ўринли. Зоро, асадан олинган маънавий озуқа ўқувчининг руҳияти тозариши,

⁸⁷ Қутби замон - замон авлиёси.

туйғу ва ҳиссиётлари нозиклашиб, ҳаётга бўлган шахсий қарашларининг шаклланишига олиб келади.

Ҳомий кучларнинг қаҳрамонга ёрдам бериши қорақалпоқ халқ достони “Бўзўғлон”да ҳам келади. Ўқувчилар 8-синфда танишадиган мазкур достонда Илёс пир Бўзўғлонга ҳамиша мададкор бўлади, Ҳазрати Хизр эса “Қачон бошингга иши ту исса мени чақир”, – деб саксон йигитнинг ғайратини, тулпор, қилич ҳамда совут-қалқон инъом қиласди.

“Адабиёт руҳиятнинг ифодаси бўлиб, руҳият тасвиридаги умумийликлар халқларнинг тақдирдошгина эмас, балки туйғудош ҳам эканликларини билдиради⁸⁸, – деб ёзади Э. Абдувалитов. Англашиладики, умумтаълим мактабларида халқ дилига жо бўлган, асрлар давомида эзгуликка ишонч, ёруғ кунларга умид, ҳақиқат, адолат, садоқат туйғуларига ҳурмат руҳини уйғотган халқ оғзаки бадиий ижоди дурданаларини қиёслаб ўргатиш ўқувчиларда гўзаллик ҳиссини кашф этади, ўқиганлари унинг тушунчаларига, қалбига таъсир этиб, уни комиллаштиради, ҳаёт тажрибасини оширади. Шунингдек, қиёслаб ўрганиш ўқувчиларнинг ақлий ва фикрлаш фаоллигини ўстириб, ижодий тафаккурини ривожлантиради, кенг кўламли халқ достонлари матнини, улардаги мохиятни чуқур ўзлаштиришларига кўмаклашади.

Иккинчи боб юзасидан хуносалар:

1. Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятининг тўлақонли аъзоси бўлган ҳозирги кунда бошқа халқлар оғзаки ижодиётининг энг яхши намуналари ҳақида билимга эга бўлиш, бир томондан, ўқувчиларга халқ достонларидағи миллий ўзига хосликни тушуниш имконини берса, иккинчи томондан, уларнинг бошқа

⁸⁸ Абдувалитов Э. Умумий ўрта таълим мактабларида қардош халқлар адабиётини қиёсий ўрганиш. Пед. фан. доктори (DSc) диссер. – Т.: 2020.

халқлар маданияти, дунёқараши, орзу-интилишлари, тафаккур тарзи ҳақидаги билимларини бойитиб, қиёсий таҳлил кўникмаларини ривожлантиради ва энг асосийси, этник томирлари умумий бўлган миллатларни бир-бирига яқинлаштиради, уларда бағрикенглик, миллий толерантлик туйғуларини шакллантиради.

Шу маънода умумий ўрта таълим мактабларида туркий халқлар эпосларини қиёслаб ўқитишнинг илмий-назарий асосларини яратиш, унинг психологик, методик ва ташкилий тамойилларини пухта ишлаб чиқиш талаб этилади.

2. Туркий халқ достонларини қиёслаб ўргатиш ўқувчиларнинг бошқа халқлар оғзаки ижодига бўлган қизиқишлигини янада оширишга, уларнинг юксак маҳорат билан яратилган эпик достонларини излаб топишга, мустақил ўқиб чиқиб, мулоҳаза билдиришга ва энг муҳими, маънавий-ҳаётий эҳтиёжларини қондиришга хизмат қиласи. Қолаверса, қаҳрамонлар характеристидаги олижаноб фазилатларни ўзларига “юқтириб” олишларига замин тайёрлайди.

3. Туркий халқлар адабиётини қадимдан тарихий-адабий жараёнлар умумийлиги, халқлар ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқаларнинг ривожи бирлаштириб келган. Шу боис халқ достонларини ўрганишга бағишенган дарсларда туркий халқлар эпослари бадиияти, фалсафий моҳияти, сюжет ўхшашлиги, мотивлардаги паралеллклар, бош миллий қаҳрамонларнинг қиёсий ўргатилиши мақсадга мувофиқ. Бундай дарслар ўқувчилар фаоллиги ва дарсга қизиқишини оширибгина қолмай, уларнинг дунёқараши кенг, мулоҳазали, юксак маънавиятли шахс бўлиб етишишларида муҳим омил бўла олади.

Адабиёт дарсларида туркий халқлар достонларини қиёслаб ўқитиш бўйича таълимнинг замонавий технологиялари, концептуал ёндашув тизимининг ишлаб чиқилиши дарс самарадорлигини бир неча бор оширишга хизмат қиласи.

ІІІ БОБ. ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИНИНГ АМАЛИЁТГА ТАТБИҚИ ВА ТАЖРИБА СИНОВ ИШЛАРИНИНГ ТАҲЛИЛИ

3.1-§. Умумтаълим мактабларида халқ достонларини ўқитиши технологиясини такомиллаштириш йўллари

Бугун ёш авлод вакилларининг билим олиши, илм-фан, инновациялар, адабиёт, санъат ҳамда спорт соҳасидаги истеъдод ва салоҳиятини намоён этиши, жамиятимизнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаол иштирок этиши учун барча шароитларни яратишга устувор аҳамият берилмоқда⁸⁹. Ҳаёт билан ҳамқадам, жамиятдаги ислоҳотлар, унинг тарққиётига бефарқ бўлмайдиган фикр кишисини тарбиялашда, шубҳасиз, дарсликларнинг ўрни бекиёс. Зоро, дарслик – адабий таълим жараёни самарадорлигини таъминловчи энг муҳим восита. Профессор К. Йўлдошев дарсликнинг мактабда фақат ўқитувчидан кейинги мавқеда туриши ҳақида ёзиб, “Адабиёт дарсликлари – миллат маънавиятини белгилай оладиган мезон”⁹⁰ эканини таъкидлайди.

Тан олиб айтиш керак, амалдаги илмий-методик жиҳатдан бойитилган янги дарслик ва қўлланмалар қаторида бугунги кун талабларига мутлақо жавоб бермайдиган дарсликлар, дидактик жиҳатдан ўзини оқламайдиган методик қўлланмалар ҳам мавжудки, бу ҳолат адабий таълим самарадорлигининг кескин пасайишига сабаб бўлмоқда. Албатта, ўқитувчи фақат дарсликка суюниб қолмай, мавзуга оид бир қанча материаллардан фойдаланиши, ўқувчиларга ҳам ўтилган мавзу доирасидаги қўшимча адабиётларни ўқиши учун тавсия қилиши мумкин. Аммо ўқитувчидан дарсликдан бошқа ўқув материалларини излаш ёки яратишга вақт, куч, хошиш ёки тажриба бўлмаслиги мумкин. Бундан ташқари, ўқувчи мактабда фақат

⁸⁹“Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда”. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Янги Ўзбекистон” газетасига берган интервьюсидан. 17.08.2021. Электрон манба: <https://president.uz/uz/lists/view/4547>

⁹⁰Йўлдошев К. Адабиёт ўқитишининг илмий-назарий асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1996. 58-бет.

Адабиёт фанини ўқимайди. Ўқув юкламаси унинг ёши, ўзлаштириш даражасига ҳам мос бўлиши лозим.

Айрим дарсликлардаги фактларнинг илмий нуқтаи назаридан эскиргани, маълумотларнинг бир-бирига зид келиши, аксарият дарсликлар бўйича ўқитувчи учун методик қўлланмаларнинг яратилмагани ҳам педагогик амалиётда кўплаб тушунмовчиликларнинг юзага келишига сабаб бўлмоқда. Амалдаги Адабиёт дарсликларининг аксарияти – асосан қайта нашр қилинган ўқувликлар. Энг камида тўртинчи нашр. Баъзилари ҳатто етти мартагача. Айрим муаллифларнинг фамилиялари тўртбурчак ром ичига олинган. Дарсликларнинг вафот этганлар номидан қайта ёзилиб, чоп этилаётгани ҳам ажабланарли.

Бугун бутун дунёда факат дарслик билан эмас, ДТС ва Дастурлар – дарсликка пойdevор бўлувчи асос билан ишланади. Ўқитувчилар академик эркинликка интиладилар. Чунки дарслик – расмий дидактик восита бўлсада, мажбурий қолип эмас, ўқувчи учун дидактик материал. Айрим ҳорижий ўқув дарсликлари нафақат ҳар ўқув йилида, балки ҳар ойда янгиланиши ўқувчининг ҳаёт билан ҳамқадам бўлишига қаратилган⁹¹. Дунёни теран англайдиган, уйғоқ фикрли китобхонларни тарбиялаш адабиёт таълим мининг бирламчи вазифаларидан бири ҳисобланади. Шу маънода илм-фаннинг энг сўнгти ютуқлари, адабиётшуносликнинг янги сўзи асосида замонамизнинг юксак суръати ва шиддатли тафаккурига муносиб бўлган мукаммал дарсликларни яратиш бугун соҳа мутахассислари олдидағи долзарб вазифалардан биридир⁹².

Ўтган йиллар таълим мининг маърузага асосланган, ўқитувчига йўналтирилган методикаси натижа бермади. Бугунги кунда эса лойиҳага асосланган ва ўқувчига йўналтирилган, яъни марказда ўқувчи тамойили афзал кўрилмоқда⁹³. Бу тамойил эса ёндашувни ўзгартиришни талаб этади.

⁹¹ Wilkens H. Textbook approval systems and the Program for International Assessment (PISA) results: A preliminary analysis. IARTEM e-Journal, 2011. Volume 4 No 2. 63-74-p.

⁹²<https://www.xabaruz.com/tahlil/darsliklardan-korrupsiya-va-tanish-bilishchilikning isi>

⁹³<https://lifehacker.ru/shvejcarskaya-shkola/>

Финларда “Таълим миллатнинг кафолатидир”, деган нақл бор. “Агар бизда иккичи, паст ўзлаштирадиган ўқувчилар бўлса, демак, бизда иккичи ўқитувчилар бор. Ўқувчи эмас, таълим тизими муваффақиятсиз, деб ҳисоблайдилар ва “Биз ўқувчиларни ҳаётга тайёрлаймиз”, деган иборага қатъий эргашадилар”⁹⁴. Дарҳақиқат, бугун таълим билим ёки матнга эмас, кўникмаларга асосланган бўлиши ва мактаб ўқувчиларни ҳаётга тайёрлаши лозим. Ўқувчиларга нимани ўрганишлари билан бирга бу нима учун кераклигини ҳам тушунтириш муҳим саналади. Бу ўз-ўзидан ўқув дастурлари, ўқитиши усувлари, баҳолаш тизими ва таълимий муҳитни янгилашни тақозо этади. Ҳаётий мазмун сингдирилган, методик жиҳатдан пухта ишланган дарсликлар ўқувчининг фанга қизиқишини ошириб, мактабни қизиқарли машғулотлар масканига айлантиради ва ўқувчини чин маънода ҳаётга тайёрлайди.

Демакки, бугун вақтга асосланган эмас, ўрганиш натижаларига асосланган таълим самарали, деб баҳоланмоқда. Даилилларни ёд олдиришга мўлжалланган таълим ўз ўрнини билиш ва қила олиш кўникмаларини ривожлантиришга мўлжалланган, ўқувчининг мустақил фаолиятига қаратилган таълимга бўшатиб бермоқда. XX асрда ўқитувчига ўқувчига баҳо қўя оловчи ягона ҳакам сифатида қаралган бўлса, ҳозирги кунда ўқувчи унинг ўзи ёки синфдошлари ва жамоатчилик томонидан ҳам баҳоланиши мумкин. Ўқувчини тадқиқотлар, лойиҳалар ва тақдимотлар орқали баҳолаш, уларда қатъиятлилик, муаммоларни ҳал этиш, ижодкорлик, танқидий фикрлаш, тадбиркорлик кўникмалари, жамoa билан ишлаш каби XXI аср кўникмаларини шакллантириш давр талабидир⁹⁵. Шундай экан мустақил фикрлаш ҳамда ўз интеллектуал ва ижодий салоҳиятини рўёбга чиқаришга қодир ёшларни

⁹⁴ Tikly L. Towards a Framework for Understanding the Quality of education. EdQual Working Paper, 2010. No. 27. Электрон манба: <https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a08b1a40f0b652dd000ad2/edqualwp27>.

⁹⁵ Pingel F. UNESCO Guidebook on textbook research and textbook revision. Paris: Braunschweig, 2010.

тарбиялаш, қолаверса, **таълимда компетенциявий ёндашувга ўтиш** учун ҳам дарсликларни янгилаш талаб қилинади⁹⁶.

Тадқиқот доирасида юртимиздаги умумтаълим мактабларида олиб борилган тажриба-синов ишлари шуни кўрсатадики, анъанавий ва эскирган ўқитиш методлари замонавий ўқувчиларнинг талабига мос эмас. Ўқув материалларининг замонавий графика, аудио ва видео форматини ўзида мужассамлаштирган, дарсларнинг интерактивлик даражасини оширувчи мобил илова кўринишидаги ўқув дарсликларини яратишга катта эҳтиёж мавжудлиги аниқланди (3.1-расм).

3.1-расм.

Сизнингча замонавий дарсликларнинг яратилиши қанчалик муҳим?

Маълумки, мультимедиа иловаси – бу расм, овоз, анимация ва видеонинг битта дастурий таъминотга жойланишидир. Дарс давомида маърифий медиа материаллар, мобил иловалар ва интерактив топшириқлардан фойдаланиш каби замонавий методларни қўллаш ҳозиргacha фойдаланиб келинаётган анъанавий методларни мутлақо инкор этиш ёки улардан умуман фойдаланмаслик дегани эмас. Албатта, уларни ҳам ўрни билан қўллаш, таълим жараёнини ҳозирги кун талабларига мослаштириш лозим бўлади.

⁹⁶<https://www.globalpartnership.org/sites/default/files/2019-04-gpe-esp-uzbekistan.pdf>.

Умумтаълим мактабларининг амалдаги “Адабиёт” ўқув фани дарсликлирида халқ достонлари мавзусини ўрганиш юзасидан видео ва аудио материаллар, бадий асар қаҳрамонларини акс эттирувчи ҳеч қандай сурат берилмаган. Яратилиш тарихи бир неча минг йилларга бориб тақалувчи, дўмбира жўрлигида бахшиёна оҳанг билан куйланувчи халқ достонлари мавзусини бугунги кун ўқувчисига бундай қуруқ ва ҳиссиз ўргатилиши дарс самарадорлигини бир неча бор пасайишига сабаб бўлиб келмокда. Достондан олинган парча матнидан сўнг берилган саволлар концептуал характерда бўлсада, ўқувчиларнинг биргаликдаги фаолиятига хизмат қилмайди. Ҳолбуки, ҳар қандай инсондаги ижтимоий-маънавий сифатлар ижтимоийлашгандагина юзага чиқади.

Шу мақсадда тадқиқот доирасида “Равшан” достони мавзуси учун интерактив мобил қўлланма яратилди (илова қилинади). Қўлланмани тайёрлашда педагогика, психология, адабиёт ўқитиш методикаси фанларининг сўнгги ютуқлари, дарслик яратиш соҳасидаги миллий ва халқаро тадқиқотлар натижаларига таянилди, умумий ўрта таълим мактабларида Ўқув дастури бўйича адабиёт ўқитиш тажрибаси ҳисобга олинди⁹⁷. Шунингдек, Америка, Франция, Чехия, Туркия, Озарбайжон, Қозоғистон давлатларининг умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчилари учун ёзилган Адабиёт дарсликлари ўрганилиб, таҳлил қилинди. Мавзу ва дизайн жиҳатидан жозибадор бўлган мазкур дарсликларда ўқувчиларнинг ўрганилган бадий асар таҳлили юзасидан лойиҳалар ва тақдимотлар устида жамоа бўлиб ишлашларига катта аҳамият берилган⁹⁸.

⁹⁷ Alamgir M. E-textbook evades Students. 2017. Электрон манба: <http://www.newagebd.net/article/6635/e-textbook-evades-students>; Van H. Teachers' evaluation of Primary english Textbooks for Vietnamese Schools Developed under the National Foreign Language 2020 Project: A Preliminary Internal Survey. *VNU Journal of Science: Education Research*. 2015. 1-15-p.

⁹⁸Naëck V. Français - Initiation à la littérature, grade 7. Franch: Mauritius Institute of Education, 2021. Электрон манба: www.mie.ac.mu; Тұрсынғалиева С., Зайкенова Р. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. Нұр-Сұлтан: Арман-ПВ, 2017; Zuzana S. The role of textbooks in lower secondary schools in the Czech Republic. *IARTEM e-Journal*. 2011. Vol .4, No. 2, 1-22-p; Smart A., Jagannathan Sh. Textbook Policies in Asia: Development, Publishing, Printing, Distribution, and Future Implications. 2018. ADB.

Танланган мавзу юзасидан мобил қўлланмани тайёрлашда ўқувчиларни миллий дунёқарааш, миллий ахлоқ ва умуминсоний қадриятларга содиқлик руҳида тарбиялашга алоҳида эътибор қаратилди. Зеро, руҳияти пок, юксак дидли, миллий ва ахлоқий қадриятларни ҳар нарсадан устун билувчи ўқувчини тарбиялаш асосий мақсадимиз эканини инобатга олсак, ҳар қанча ҳориж дарслеклари билан солиштирмайлик, биз ўзбек болаларини Европа таълим методлари ва дарслеклари асосида ўқита олмаймиз, айниқса, Адабиёт фанини.

Уч соатлик дарс машғулотини тузишда Адабиёт фанидан Давлат таълим стандартида мазкур синфда ўқувчилар эгаллашлари шартлиги белгилаб қўйилган адабий таълимга оид қуийдаги билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш асосий вазифа қилиб олинди:

- адабий қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларига муносабат билдира олиш ва уни асослай билиш;
- юксак дидли ва ақлан барқамол адабий қаҳрамонларнинг хислатларини очиб берга олиш;
- ўрганилган бадиий асарлар тимсолларининг табиатидаги миллий хусусиятларни англай билиш;
- адабиёт назариясига доир билимларни китобхонлик амалиётида мустақил қўллай олиш;
- бадиий тасвир воситалари ҳақида матнга таянилган ҳолда мустақил фикр юритиш ва таҳлил қила олиш;
- ўқиган асаридан олган таассуротларини ёрқин ифодалаб берга олиш ва бошқалар⁹⁹.

Дарс машғулотлари ўқувчиларнинг ёши, идрок даражаси ва қизиқишлиари мос ҳолда тузилди. Қўлланмада “Равшан” достони матни уч қисмга бўлинниб, асарнинг энг таъсирли эпизодлари учун суратлар ишланган. Энди ўқувчилар достон қаҳрамонлари ҳақида ўқиганларида уларни кўз

<https://www.adb.org/sites/default/files/publication/478946/textbook-policies-asia.pdf>; Алиев С., Ҳасанов Б., Мустафаева А., Маммедова С. 7-синф учун дарслек мажмуа. – Боку: Баки, 2018.

⁹⁹<https://www.lex.uz/acts/316337>

олдиларига келтира оладилар ва бу достоннинг қизиқарлилик даражасини ошириб, ўқувчиларни асарга янада яқинлаштиради. Шунингдек, достоннинг Абдуназар бахши Поёнов ижросидаги тўлиқ аудиоси “Тингланг” белгиси остида бир неча кичик қисмларда берилган бўлиб, ўқитувчи дарс давомида керакли ўринларини қўйиб бериши ёки ўқувчилар ўзлари истаган пайтда тинглашлари мумкин бўлади. Дўмбира ижросидаги мазкур ўзига хос ижро асарнинг таъсирчанлигини ошириб, қадимий халқ достонининг бутун гўзаллигини ҳис этишларида ўқувчиларга катта ёрдам беради.

Достон бадиияти, мазмун-моҳияти ва образлар таҳлили юзасидан ҳар бир қисм учун алоҳида савол-топшириқлар тизими ишлаб чиқилган. Машғулотлар ўтиладиган мавзу юзасидан аввалги билимларни ёдга солиши, янги билимларни ўзлаштириши, ўрганилган билим ва кўникмаларни амалда қўллаши каби учта асосий методик босқичда амалга оширилиши кўзда тутилган. Машғулотлар аввалида достон таҳлили учун берилган топшириқларнинг мазмуни изоҳланган бўлиб, мазкур қисқа шарҳлар ўқувчиларда мавзу юзасидан амалга ошириладиган машғулотлар хусусида дастлабки тасаввурларни ҳосил қилиб, уларни дарсга психологик жиҳатдан тайёрлашга қаратилган. Жумладан, “Ёдга солинг” топшириғида ўқувчиларга “Халқ достонлари ҳақида нималарни биласиз?”, “Уларнинг эртаклардан фарқи борми?” саволлари берилади. Маълумки, умумий ўрта таълимнинг 5-синфида ўқувчилар эртаклар, топишмоқ ва мақоллар, 6-синфда эса халқ кўшиқларини ўрганадилар. Халқ оғзаки ижоди намуналарини ўрганиш кейинги синфларда ҳам давом этади ва энди улар халқ достонлари билан танишадилар. Шу жиҳатдан дарсни юқоридаги саволлар билан бошлиш ўқувчиларнинг аввалги билимларини ёдга солиб, янги ўрганиладиган ўкув материалига диққат қаратишларига ёрдам беради.

“Ўйлаб кўринг” топшириғида “Достонларнинг асрлар давомида сақланиб, бизгача етиб келишининг сабаби нимада деб ўйлайсиз?” саволи берилган. Мазкур концептуал савол ўқувчини изланишга ундейди ва у ўз

тахминларини айтади. Ўқув фаоллигини оширувчи бу каби саволлар достон мавзусини ўрганишга ўзига хос “кириш” вазифасини ўтайди.

Шундан сўнг ўқувчилар қисқартириб берилган асарнинг биринчи қисми билан танишадилар. Бадий асар билан танишиш ўқитувчи томонидан ифодали ўқиб бериш, бахши ижросини тинглаш, ўқувчиларнинг овоз чиқариб ёки овозсиз ўқишилари шаклида амалга оширилиши мумкин. Бундан ташқари, *вақт оралигида ўқиши*¹⁰⁰ (бадий матн бир неча тугалланган қисмларга бўлиниб, оз-оздан танаффус билан ўқилади), *башоратли ўқиши*¹⁰¹ (асар матнининг бир қисми ўқилади, тўхтатилади ва ўқувчилар кейинги воқеалар бўйича эҳтимолларини дафтарларига ёзадилар), *икки қисмли кундалик*¹⁰² (ўқувчилар асарни ўқиш давомида кундаликларига қайд этиб кетадилар, ўқиб тугатгандан сўнг эса асардаги энг кўп эътиборларини тортган ўринларни ёзиб чиқадилар ва иккала кундаликни солиштирадилар) шаклида ўқиши ҳам яхши натижа беради. Бунда матндан нотаниш сўзлар учун берилган луғатларга, бадий тасвир ва ифода воситаларига алоҳида эътибор бериш ўринли. Зоро, сюжет кетидан қувиш эмас, мутолаадан, асарнинг бадий жозибасидан завқ олишни ўргатиш адабий таълимнинг бош вазифаларидан.

Бадий матн таҳлили учун “Тушуниб олинг”, “Ўйлаб кўринг”, “Таҳлил қилинг”, “Киёсланг”, “Жамоада ишланг”, “Умумлаштиринг” каби бир неча топшириқлар берилган. Хусусан, “**Тушуниб олинг**” бўлимида ўқувчилар партадошлари билан бирга дарсликда берилган диаграммани дафтарларига чизадилар ва достоннинг мазкур қисмидаги энг асосий воқеалар кетма-кетлигини бешта гап орқали ифодалайдилар. Жуфт бўлиб ишлаш ўқувчиларда ҳамкорлик қилиш, масъулиятни тақсимлаш қобилиятини ривожлантиришга замин яратади. Қолаверса, мазкур топшириқ ўқилган бадий матн мазмунини

¹⁰⁰<https://www.indeed.com/career-advice/career-development/how-to-improve-reading-skills>

¹⁰¹ McEwen E. 40 Ways to Support Struggling in Content Classrooms: Grades 6-12. London: Corwin Press, 2007. 1-6-р.

¹⁰²<https://www.waterford.org/resources/tips-to-help-students-build-better-reading-skills>

чуқур англаб етишлари ва фикрларини умумлаштириб, уни ихчам шаклда ёзма баён этишларига имкон беради. Ўқувчини тўғри йўналтириш учун намуна тариқасида биринчи гап берилган: “Гўрўғли Гуланоржонни Равшанга фотиха қилиши учун Авазхоннинг уйига совчи бўлиб борди”.

Кейинги бўлимда достон моҳиятини очиш, асарнинг ўқувчилар эътиборини қаратиш лозим бўлган ўринларига урғу бериш, уларда мантиқий ва танқидий фикрлаш қобилиятини ўстириш мақсадида бир неча саволлар берилганки, “ўқитувчилик санъати болаларни мулоҳазалар юритиши йўли билан холосага, натижага етаклашдан иборатдир”¹⁰³.

“Таҳлил қилинг” топшириғида ўқувчилар партадоши билан бирга достон бадиияти ҳамда образлар таснифига оид турли жадваллар ва кластерлар орқали ижодий-таҳлилий лойиҳа устида ишлайдилар. Мустақил фикрлаш ва қарор қабул қилишга ўргатувчи ушбу топшириқлар достон матнига қайта-қайта мурожаат қилишга ундайди. Зеро, интерфаол методларда “эришилган дидактик натижадан кўра, унга келиши йўли, ўқувчиларнинг бу кечимдаги изланишилари, ташаббус кўрсатишлари мухим”¹⁰⁴ саналади.

“Қиёсланг” топшириғида ўқувчилар берилган образларни ўзаро қиёслаб, уларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари ҳақида фикр юритадилар. Мазкур бўлимнинг иккинчи қисмида “Берилган жавоблардан ортиқчасини топинг: Хон Далли, Зулхумор, Шоҳсанам, Гуланор” топшириғи берилган бўлиб, ўқувчилар жавоблар ичидан дарҳол Шоҳсанамни белгилашлари аниқ. Шоҳсанам жавобига босилса, унинг ошиқлик туркумига кирувчи “Шоҳсанам Фарид” номли туркман халқ достони қаҳрамони экани ҳақидаги маълумот чиқади. Шунингдек, асар мазмуни қисқа ҳикоя қилиниб, достоннинг бахши-оқинлар томонидан куйланган видеоматериалига ҳавола берилган. “Берилган

¹⁰³Хусанбоева Қ. Узлуксиз адабий таълимда уй вазифалари. “Глобал таълим ва миллий методика тараққиёти” мавзусидаги республика илмий-амалий анжумани материаллари тўплами. – Т.: 2022. 141-бет.

¹⁰⁴Йўлдошев Қ. Глобаллашаётган дунё ва ўқитишнинг интерфаол усуллари. “Халқ таълими” газетаси. 2007. 6-сон. 8-бет.

жавоблардан мосини топинг: Эдигей, Ҳасанхон, Тўлаган, Эр Табилди”, топшириғида эса ўқувчилар қирғиз, қозоқ қорақалпоқ халқининг миллий қаҳрамонлари билан танишадилар. Ҳар бир қаҳрамон исмiga маҳсус ҳаволалар жойлаштирилган бўлиб, “Эдигей”, “Эр Табилди” ва “Қиз Жибек” достонлари ҳақида қисқа, аммо муҳим маълумотларга эга бўладилар. Боиси бу достонларнинг барчаси юртимиздаги умумтаълим мактабларининг 7-синфида ўқиши учун тавсия қилинган бўлиб, ундаги қаҳрамонларнинг саргузаштлари Равшанники билан ўхшаш. Ёр излаб сафарга чиқиш, отаонанинг дуосини олиш, душманга бош эгмаслик, иймон-эътиқод ва аҳдга вафо улуғланган мазкур достонлардан хабардор бўлиш ўқувчилар дунёқарашини кенгайтириб, келиб чиқиши бир бўлган қардош халқларга нисбатан бағрикенглик руҳида тарбияланишларига асос бўлади. Туркий халқ достонларини қиёслаб ўрганишга доир саволлар нафақат асар қаҳрамонлари исмлари орқали, балки бефарзандлик, туғилиш, сафар, туш, уйланиш каби достон сюжетига асос бўлган мотивлар, жой номлари, сеҳрли буюмлар юзасидан ҳам берилган бўлиб, улар ўқувчида қиёсий-таҳлил кўникмаларини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади. Қолаверса, янги билимларни фаол ўзлаштириб, таққослаш, солиштириш ва мантиқий хулосалар чиқаришга имкон беради.

“Жамоада ишланг” топшириғини бажариш учун ўқувчиларнинг 4-6 кишилик олтита кичик гуруҳларга бўлинишлари тавсия қилинади. Ўқитувчи гуруҳларга бўлишда “юқори”, “ўртача” ва “паст” ўзлаштирадиган ўқувчиларнинг бирдек тақсимланишига эътибор қаратиши мақсадга мувофиқ. Ҳар бир кичик гуруҳ олдига аниқ ўқув муаммолари қўйилади ва белгиланган вақт ичida ўқувчилар биргаликда муаммога ечим топадилар. Турли машғулотлар, лойиҳалар устида биргаликда ишлаш орқали ўқувчилар жамоавийликка ўрганадилар ва уларда мулоқот қилиш, ўз фикрини илгари суриш, ижодкорлик, диққатни натижага қаратиш, ташкилотчилик каби қимматли кўникмалар ривожланади. Жамоавий баҳоланар эканлар гуруҳ

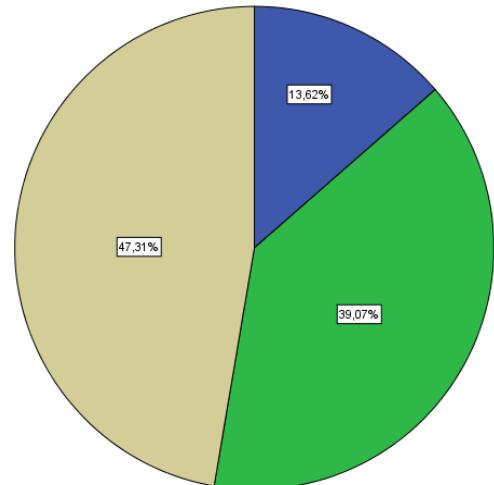
ишида дўстона вазият юзага келиб, ўқувчилар бир-бирларига ёрдам кўрсатишади. Ўзаро ҳамкорлик ўқувчилар қизиқиши ва ташаббускорлигини ошириб, мавзуни чукур ўзлаштиришларига замин яратади. Швецариялик психолог, файласуф ва педагог Жан Пиаже ўзининг “Бола рухиятининг хусусиятлари” асарида кичик гурухларда ишлаганда ўқувчи мия фаолиятининг юқори бўлишини асослайди. Зеро, биргаликда бажарилган амалий машғулотлар нафақат ўрганиш учун фойдали, балки узоқ муддатли хотира учун ҳам муҳимдир¹⁰⁵. Эркин ва қизиқарли муҳит миядаги допамин, эндофрин ва кислородни кўпайтириш орқали ўрганишни рағбатлантиради.

Дарсликларда адабий-назарий маълумотлар берилишининг пухта илмий асосларини ишлаб чиқиш талаб этилади. Ўқувчилардан ўрганилаётган халқ достонига оид адабий-назарий маълумотларнинг берилиши борасида сўраганимизда, қуйидагича жавобларни олдик (3.2-расм):

3.2-расм.

Дарсликда ўрганилаётган бадий асарга оид назарий маълумотларнинг берилиши сизни қониқтирадими?

- ❖ **Ха, берилган назарий маълумотнинг барчасини ўқиб бораман, улар жуда фойдали**
- ❖ **Йўқ, назарий маълумотлар жуда кўп ва зерикарли тарзда берилган**
- ❖ **Ўртacha, улардаги маълумотларнинг барчасини ҳам эслаб қола олмайман**

Амалдаги дарсликларимизда ўтилган мавзу юзасидан бериладиган адабий-назарий маълумотлар, асосан, бадий матндан сўнг берилади ва одатда, уларни асар таҳлили жараёнида қўллаш юзасидан ҳеч қандай амалий

¹⁰⁵Сафин Д., Мусина Р. Интерактивные методы преподавания и учения. Учебное пособие. Модул 1. – Т.: Наука, 2007. 69-стр.

топшириқ берилмайди. “Адабиёт назарияси” рукни остида тақдим этиладиган маълумотларнинг катта ҳажмда ва мураккаб берилиши ўқувчиларни бэздириши тайин. Зеро, умумтаълим мактабларида филолог мутахассисларни тайёрлаш қўзда тутилмайди. Ўрганилаётган асар билан боғлиқ зарур назарий тушунчаларнинг берилмаслиги ҳам ўқувчиларни бадиий матндан йироқлаштириб, асар жозибасини юзага чиқарган омиллар, бадиий матндаги тасвир ва маҳоратнинг ўзига хос томонларини етарлича тушуна олмай қолишларига сабаб бўлади. Бизнинг фикримизча, керакли факт ва зарур қоидаларнинг қисқа, дизайн жиҳатидан жозибадор шаклда оз-оздан тизимли равища бериб борилиши ўқувчининг эътиборини тортиб, таъсирли бўлишини таъминлайди ва эслаб қолишларига замин яратади. Қўлланмадаги машғулотларнинг “**Эслаб қолинг**” бўлимида достон матнининг биринчи қисми учун *достон ҳақида* умумий маълумот ҳамда “Равшан” достонининг ўзига хос жиҳатлари берилган бўлиб, ўқувчилар янги маълумотни эслаб қолишлари ва билимларини амалда қўллай олишлари учун кичик топшириқни бажарадилар. Достон матнининг иккинчи қисми учун берилган машғулотда ўқувчилар *Адабиёт фанининг тасвир мавзуси, бадиий образ, бадиий тасвир воситалари*, хусусан, муболага ва литота ҳақида тушунчага эга бўладилар. Назарий маълумот юзасидан берилган амалий топшириқда ўқувчилар матндан бадиий тасвир ва ифода воситаси мавжуд гапларни топиб, унинг фикр таъсирчанлиги ва асарнинг бадиий гўзаллигини оширишдаги ўрнини тегишли жадвалларга ёзадилар. Адабий-назарий тушунчаларни англатиш бадиий матндан ажralмаган ҳолда ташкил этилиши натижасида ўқувчилар бу маълумотларни ўзлаштириш нима учун кераклигини тушуниб етадилар ва асар таҳлилига татбиқ эта оладилар. Шундагина ўқувчи эгаллаган билим унинг тафаккури ва туйғулари ўсишига хизмат қиласи.

“Умумлаштиринг” топшириғи машғулотлар сўнгидаги берилади ва ўқувчилар ўрганилган мавзу юзасидан олган билим ва кўникмаларини умумлаштирадилар, фикрларини хулосалайдилар. Достон сюжетини бир неча

қисмларга бўлиб, ундаги образлар, етакчи мотивлар, бадий тасвир воситаларини таҳлил қилган ўқувчи энди уларни бир бутун яхлитлиқда англайди ва бу уларда тизимли фикрлаш¹⁰⁶ (system thinking)ни шакллантиради.

Маълумки, ўқувчиларга уй вазифасини беришни тўғри ташкил этиш муҳим педагогик жараён ҳисобланади. Чунки бу ўқувчининг мустақил фаолияти ва фикрлаши учун энг яхши имконият. Юртимиздаги умумий ўрта таълим мактабларида ўтказилган тажриба синов ишлари шуни кўрсатдики, бугун Адабиёт фанидан уйга бериладиган вазифалар янги мавзуни оғзаки қайта ҳикоялаш, конспект қилиш ва иншо ёзишдан иборат бўлиб қолмоқда. Ўқилган бадий асарни қайта ҳикоялашнинг бир неча афзалликларини эътибордан четда қолдирмаган ҳолда яна шуни ҳам қўшимча қилишни истардикки, бунда ўқувчи, асосан, хотирасига таяниб жавоб беради. Ёдлашга асосланган таълим эса ўқувчиларни матн моҳиятини тушуниш, ундан бадий эстетик завқ олиш кўникмасини пасайтиради. Қолаверса, уй вазифасини оғзаки сўраш жараёнида ўқитувчи битта ўқувчи билан сухбат қиласи, бу вақтда қолган ўқувчилар иштирок этмайдилар.

Уйда ёзишга берилган иншоларнинг аксарияти ўқувчиларнинг бир-бирларидан ё китобдан кўчирилган иншолардир. Ўтилган дарсларда ўқувчиларга иншо учун мавзу танлаш, режа тузиш, маълум композицияга амал қилиш лозимлиги ҳақида айтилган бўлиши мумкин. Бироқ ўқитувчилар энг асосий нарса – бадий қимматга эга матнни қандай ҳосил қилиш ҳақида ҳеч нарса айтмайдилар¹⁰⁷. Шунинг учун ҳам фикрларини ёзма шаклда ифодалашга тизимли ўргатиб борилмаган ўқувчининг бундан ўзга чораси қолмайди.

Бундан ташқари уй вазифаларининг дарс тугашига яқин ёки қўнғироқ чалингандан сўнг берилиши ўқувчиларнинг вазифани яхши тушунмай

¹⁰⁶Thornton B., Peltier G., Perreault G. Systems Thinking: A Skill to Improve Student Achievement. – Chicago: Taylor & Francis, Ltd, 2022. Vol. 77, No. 5 222-227-р.

¹⁰⁷https://lifehaq.uz/bolani_insho_yozishga_qanday_orgatish_mumkin/

қолишилари, натижада талаб даражасида бажармасликлари ёки умуман бажармай келишларининг асосий сабабларидан. Кўринадики, ўқувчиларнинг уйда ишлашларини методик жиҳатдан тўғри ташкил этиш адабий таълимда муҳим ўрин тутади. Уйга бериладиган топшириқларнинг янги дарслик лойиҳасига киритилиши ҳам шундан. Зеро, дарслик ўқувчи учун энг яқин ҳамроҳ, асосий қўлланма. Уларни тузишида синфда бажарилган топшириқларнинг такрорланмаслиги, қизиқарли бўлиши ва уйда мустақил бажара олишларига эътибор қаратилиб, ҳар бир машғулот учун ўқувчиларнинг ўқиб тушуниш, нутқини ўстириш ҳамда фикрларини ёзма баён этиш кўнималарини ривожлантиришга қаратилган тизимли вазифалар тузилди. Мобил қўлланмадаги “**Уйга вазифа**” бўлимида ўқувчиларга уч турдаги топшириқлар берилган бўлиб, улар *тест, ифодали ўқиши ва ёзма ишдан* иборат. Тест қуиз шаклида бўлиб, ўқувчилар берилган фикрлар орасидан тўғри жавобни топишлари лозим бўлади. Анъанавий шакллардан фарқ қилувчи мазкур тест топшириғи ўқувчиларнинг мантиқий тафаккурини ривожлантиришга қаратилган. Топшириққа тўғри ёки хато жавоб берилгани ҳақида дастурнинг ўзи хulosса бериши ўқувчиларнинг эгаллаган билимларини ўқитувчисининг кўмагисиз ҳам мустаҳкамлашига имкон беради.

“**Ифодали ўқиши**” топшириғида матндағи ўқувчилар эътиборини қаратишлоим бўлган ўринлар танлаб олиниб, ифодали ўқиши қоидаларига амал қилган ҳолда овоз чиқариб ўқишлари сўралган. Бунда ўқувчилар талаффузнинг тиниқлиги, овоз товланишлари (оҳангнинг кучайиши, пасайиши ва бошқалар), қахрамонлар нутқидаги ҳаяжон, таажжуб, ҳайрат ҳисларини ифодалашга, жумлалардаги мантиқий ургунинг тўғри қўйилишига эътибор қаратишлари керак. Зеро, ифодали ўқиши ҳам маданий эстетик таҳлилнинг муҳим босқичидир¹⁰⁸.

“**Ёзма иш**” топшириғи дарсдан-дарсга мураккаблашиб боради. Яъни аввалига ўқувчидан матн мазмунини очиб берадиган 10 та калит сўзларни ёзиб

¹⁰⁸ <https://arxiv.uz/ru/documents/referatlar/falsafa/ifodali-ish-turlari-va-uni-tashkil-etish>

бериш сўралса, кейинроқ асарнинг бир қисми учун режа тузиш, сўнгра эса ўқитувчиси ёки дўстига асардаги ўзларига ёққан қаҳрамон ҳақидаги фикрлари баён қилинган хат ёзиш топшириғи берилган. Бундан кўзланган асосий мақсад ўқувчининг фикр ва мулоҳазаларини ёзма шаклда ифодалашга ўргатиш, адабий иншо ёзишга тайёрлашдир. Ўқувчилар тайёрлаган вазифаларини телеграм мессенжерида очилган синф аъзоларидан иборат алоҳида гурухга юборадилар ва бир-бирларининг ёзма ишлари билан танишадилар, ўзлариники билан солиштирадилар.

Ўтилган ҳар бир янги мавзу юзасидан қўшимча адабий материалнинг мустақил ўқиши учун тавсия қилиниши ўқувчиларга мавзуни чуқурроқ ўзлаштиришларига ёрдам беради. Дейлик, ҳаёти ва ижоди ўрганилаётган адабнинг дарсликка киритилмаган, лекин ўқувчиларда маънавий фазилатларни камол топтиришга хизмат қиласиган бошқа бир асари ёки ёзувчининг фаолияти, асари таҳлилига оид мақола, монография каби қўшимча адабиётларни бериш мумкин. Бунда ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари, ўзлаштириш даражасини инобатта олиш талаб этилади. Қўлланмадаги “Тавсия” рукнида ўқувчиларга Раҳматилла бахши Юсуф ўғли томонидан маҳорат билан ижро этилган “Авазхон” достони матни ва Хоразм халфалари томонидан куйланган видеоси тақдим этилди. Ўзини Равшанга teng кўрмаган, Гўрўғли сўраб келса ҳам қизини бермаган Авазхон “Равшан” достонида бироз кибрли бўлиб кўринади. Парилар парваришилаб катта қилган Ҳасанхон образи достонда жуда чиройли очиб берилган, аммо Авазхоннинг асл феъл-атвори, характери очиқ қолган. Шу боис ўқувчиларда Авазхон образига қизиқиши ортиши, табиий. “Авазхон” саргузаштларини ўқиб, унинг отасига итоаткорлиги, мард ва тантилиги, оила аъзоларининг бир-бирларига муносабатини янада яхшироқ тушуниб оладилар. Қолаверса, бу Адабиёт дарслари ва мустақил ўқиши ўртасида ўзига хос кўприк вазифасини ўтаб, адабиёт дарсларида олган билим ва кўникмаларини синфдан ташқари ўқилган асарларга қўллашда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, “Равшан” достони мавзусини ўрганишга бағишлиланган дарсларда интерактив қўлланмада тавсия этилган барча савол-топшириқлардан фойдаланиш шарт эмас. Ўқитувчи ўқувчиларнинг билим савияси, ўзлаштириш даражаси, шунингдек, ўқув мақсадларини инобатга олган ҳолда улардан фойдаланиши, ўзгартириш ва қўшимчалар киритиши, шунга кўра вақтни тақсимлаши мақсадга мувофиқ. Стандарт талабларига риоя қилиш, фанларо интеграция имкониятларини белгилаш, кўргазмали ва техник воситалар, шунингдек, савол-топшириқлардан ўринли фойдаланиш ўқитувчининг дарсни режалаштиришдаги ижодий ёндашувини кўрсатади, шунингдек, белгиланган ўқув натижаларига эришиш имкониятини оширади.

Достон таҳлили учун тавсия этилган машғулотлар ўқувчиларга бадий матнни ифода талаблари асосида ўқиш, қисмларга ажратиш ва уларга режа тузиш, асар мазмунини ижодий ҳикоя қилиш ҳамда қаҳрамонлар хатти-ҳаракатларига муносабат билдириш имконини беради. Эпик асарнинг жанр хусусиятлари, ундаги бадиий тасвир ва ифода воситаларининг ўрнини тушуниб етадилар, берилган лугатлар билан ишлаб, фикрларини қиёслаш орқали тушунтирадилар. Жуфт бўлиб ёки кичик жамоаларда ишлаб, мунозараларда мулоқот маданияти, диалогик нутқ қобилиятини намоён этадилар, баҳсларда муаммога танқидий муносабат билдирадилар, биргалиқда ишлашни ўрганадилар. Ҳар бир дарсда фикрларини ёзма шаклда баён этиш кўникумлари шаклланиб, ёзганларини асардан мисоллар орқали асослашга ўрганадилар. Қолаверса, интерактив қўлланма бугуннинг замонавий ўқувчисини асарни турли мобил қурилмалар, аудио, визуал ва гифлар кўринишида ўрганишга бўлган эҳтиёжини қондиради.

Маълумки, Адабиёт фанидан ўқувчиларни баҳолаш методика илмининг муҳим масалаларидан ҳисобланади. Боиси ўқитувчи баҳолашда нимани талаб қиласа, ўқувчи шуни қўпроқ ўзлаштиради. Бугун педагогик амалиётда қўлланиб келинаётган диагностик, форматив ва сумматив баҳолашдан кўра

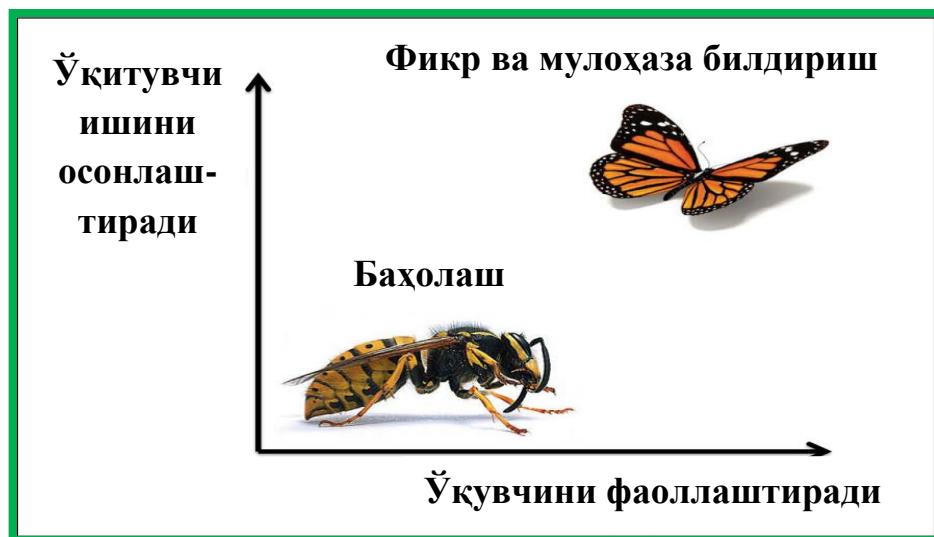
ўқувчининг ўзини-ўзи баҳолаши, машғулотлардаги иштироки жамоавий натижаларга боғлиқлиги афзал кўрилмоқда¹⁰⁹. Шу боис топшириқлар сўнгидан “Ўз-ўзини баҳолаш мезонлари” жадвали берилиб, унда оғзаки жавоб беришда эътибор қилиши лозим бўлган жиҳатлар ҳамда ёзма ишларни бажаришда амал қилиши талаб этиладиган қоидалар кўрсатилган бўлиб, ўқувчи ушбу мезонларга қанчалик риоя этганини ўзи белгилайди ва ўзлаштириш даражасини билиб олади. Кейинги машғулотларда қатнашиш ва уй вазифаларини тайёрлашда ана шу жиҳатларга эътибор қаратади. Ўқитувчи ўқувчиларининг қобилияти ва салоҳиятидан келиб чиқиб баҳолаш мезонларига ўзгартиришлар киритиши мумкин. Ўз фаолиятини ўзи текшириши, тўғрилаши ва баҳолаши ўқувчининг камчиликларини холис тушуниб етиши, ўз устида ишлашига ёрдам беради.

Мактаб адабий таълимида ўқувчиларни баҳолашнинг методик мезонларини ўргангандан инглиз олимни Жое Кирби ўз тадқиқотларида¹¹⁰ баҳолашдан кўра, ўқувчининг ютуқ ва камчиликларини кўрсатиш самаралироқ бўлиб, бу унинг ўзига бўлган ишончининг ошиши, фаол, мустакил ҳамда ижодий фаолиятига замин яратишини таъкидлайди ва бугунги тенденцияларни қўйидаги сурат билан изоҳлайди (3.3-расм):

¹⁰⁹<https://www.emile-education.com/marking/>; Hopfenbeck A., Ingram J., Ian T. A marked improvement? A review of the evidence on written marking. – Oxford: Department of Education, 2016. – Электрон манба: <https://educationendowmentfoundation.org.uk/education-evidence/evidence-reviews/written-marking>; Clare S. The Most Effective Marking Strategy For My primary School: Banning It. – Oxford: Department of Education, 2020. Электрон манба: <https://thirdspacelearning.com/blog/author/clare-sealy/>; Kirby J. Marking is a hornet. 2015. Электрон манба: <https://pragmaticreform.wordpress.com/2015/10/31/marketing-is-a-hornet/>.

¹¹⁰Kirby J. Marking is a hornet. 2015. – Электрон манба: <https://pragmaticreform.wordpress.com/2015/10/31/marketing-is-a-hornet/>.

3.3-расм. Ўқувчининг мавзууни ўзлаштиришида баҳолашнинг ўрни.

Юртимиздаги таълим ўзбек, қозоқ ва қирғиз тилларида олиб бориладиган мактабларда мазкур интерактив қўлланма асосида бир неча машғулотлар ўтказилди. Халқ достонларини ўқитишга бўлган янгича ёндашув нафақат ўқувчилар, балки ўқитувчиларда ҳам катта қизиқиш уйғотди. Зеро, интерактив қўлланманинг энг катта янгилиги – инсон омилига таъсир ўтказиши билан белгиланади. Яъни бунда ўқувчининг дарсга, асар таҳлили устида ишлашга, ўқитувчиси ва синфдошларига бўлган муносабати, фикрлари, дунёқараси ўзгаради. Шу боис ҳам мобил қўлланмани яратиш чоғида *аниқлик, тўлиқлик, замонавийлик, ёшига мослик, кетма-кетлик, интеграция* каби бир неча педагогик тамойилларга амал қилинди.

2020 йилда ўтказилган Жаҳон Иқтисодий Форумида мактаб таълимиданоқ ўқувчида шаклланиши лозим бўлган беш муҳим келажак кўникмалари расман маълум қилган эди¹¹¹. Булар – *муаммога ечим топии, танқидий фикрлаш, ижодкорлик, одамларни бошқарши ва жамоада ишилаш ҳамда мулоқот кўникмалари*. Замон талаблари асосида яратилган интерактив мобил қўлланма ўқувчиларда ана шундай ҳаётий кўникмаларни ривожлантиришга хизмат қиласи.

¹¹¹Global Competitiveness Report Special Edition 2020: How Countries are Performing on the Road to Recovery. – Электрон манба: <https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2020/>

3.2-§. Тажриба-синов ишлари жараёни ва натижаларининг статистик таҳлили

Маълумки, умумтаълим мактабларида ўқувчилар халқ оғзаки ижодининг турли намуналари билан бошланғич синф “Она тили ва ўқиши саводхонлиги” дарслигига танишадилар. Таълим ўзбек тилида олиб бориладиган мактабларнинг 5-синфида ўқувчилар халқимиз ҳаётининг барча қирраларини ўз ичига олган, кишининг тасаввури ва фикрлаш доирасини кенгайтириб, ҳозиржавобликка ўргатувчи топишмоқлар жавобини топиб, ҳикмат дурдоналари – мақолларни ёд оладилар. 6-синфда эса фольклорнинг энг қадимий ва оммавий шаклларидан бири – халқ қўшиқлари орқали аждодларимизнинг турмуш тарзи, дунёқараши ва орзу-истакларидан боҳабар бўладилар. Рамз ва тимсоллар тили бўлган халқ достонларини изчил ўрганиш кейинги синфлардан бошлаб амалга оширилади.

Бугунги педагогик жараёнда ўқувчиларни достон матни билан таништириш, мазмунини қайта сўзлатиш, асар бадиияти ва образларини таҳлил қилиш ҳамда ҳаётий умумлашмалар чиқаришда бир мунча қийинчиликлар юзага келаётгани бор гап. Яратилиш тарихи минг йилликларга бориб тақалувчи халқ достонлари таҳлили устида ишлаш билим, малака ва меҳнатни талаб этади.

Бахши ижросида ўзининг локал, тарихий-эстетик хусусиятларини тўла намоён этган эпик асарларни бадиий таҳлил асосида ҳам лингвистик, ҳам тарихий-адабий йўналишда шарҳлаб ўқитиши, ўқувчиларнинг матн устида мустақил ишлашларига имкон бериш, уларни ижодий фикрлашга ўргатиш зарур бўлади. Аммо айрим ўқитувчиларнинг осон йўлдан бориб, достон сюжетини сўзлаб беришлари, аксар ўқув мажмуаларида достондан парча берилмай, дарслик муаллифлари томонидан унинг мазмуни ҳикоя қилиниши ўқувчиларда халқ достонларини тушуниш ва ўзлаштириш бўйича ҳеч қандай кўникума ва малака шаклланмаслиги, натижада дарсларнинг қийин, зерикарли ва иштиёқсиз ўтиши табиий ҳолга айланиб бормоқда.

Шу вақтга қадар олиб борилган тадқиқотларда халқ достонларини ўқитиши асосида ўқувчиларда бадий асар таҳлилига оид таянч адабий компетенциялар, адабий-назарий тушунчаларни шакллантириш, шу орқали уларда эзгу маънавий-ахлоқий фазилатларни камол топтириш, асосан, таълим ўзбек тилида олиб бориладиган мактаблар мисолида текширилган. Шу боис достон сюжетига асос бўлган етакчи мотивлар, миллий образ табиатидаги ва тасвирий ифодадаги ўзига хосликни тушунтиришда келиб чиқиш илдизлари бир бўлган туркий халқлар достонлари билан қиёслаб ўқитишининг афзалликлари, уларнинг муштарак ва фарқли жиҳатларини қўрсатиш орқали ўқувчиларда таққослаш, солишириш, умумлаштириш, қиёсий-таҳлил қилиш ва баҳо бериш каби ҳаётий кўникмаларни шакллантиришдаги аҳамиятини таълим ўзга тилларда олиб бориладиган умумтаълим мактаблари мисолида ҳам илмий-методик жиҳатдан асослаш зарур бўлади.

Умумий ўрта таълимда туркий халқлар достонларини қиёсий-типологик ёндашув асосида ўқитиши юзасидан олиб борилган тажриба-синов ишлари уч босқичда амалга оширилди:

- **аниқловчи-таъкидловчи** тажриба синов ишлари – 2014-2015 ўқув йиллари давомида;
- **шакллантирувчи** тажриба-синов ишлари – 2016-2019- ўқув йиллари давомида;
- **якунловчи** тажриба-синов ишлари – 2020-2022 ўқув йиллари давомида.

Тажриба-синов ишлари таълим ўзбек тилида олиб бориладиган А.Қодирий номидаги ижод мактаби, Тошкент шаҳар Шайхонтоҳур туманидаги 20-, 102-, Янги ҳаёт туманидаги 32-мактаб, таълим қозоқ тилида олиб бориладиган Тошкент вилояти Бўстонлиқ туманидаги 28-, 29-мактаблар, таълим қирғиз тилида олиб бориладиган Фарғона вилояти Ўзбекистон туманидаги 62-мактаб, таълим туркман тилида олиб бориладиган Хоразм вилояти Урганч туманидаги 29-мактаб, таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган Қорақалпоғистон Республикаси Амударё туманидаг 65-,

Тахиатош туманидаги 19-умумий ўрта таълим мактабларининг 7-8-9-синфларида олиб борилди.

3.1-жадвал

Юртимиздаги таълим ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ тилларида олиб бориладиган умумий ўрта таълим мактабларида ўtkазилган тажриба-синов ишлари жадвали

№	Мактаблар		Назорат гуруҳи	Тажриба гуруҳи	Умумий
1	Тошкент шаҳри	Шайхонтоҳур тумани 20-мактаб	29	32	227
		Шайхонтоҳур тумани 102-мактаб	31	29	
		Янги ҳаёт тумани 32-мактаб	27	29	
		А.Қодирий номидаги ижод мактаби	24	26	
2	Тошкент вилояти	Бўстонлиқ тумани 28-мактаб	29	31	120
		Бўстонлиқ тумани 29-мактаб	31	29	
3	Фарғона вилояти	Ўзбекистон тумани 68-мактаб	15	19	34
4	Хоразм вилояти	Урганч тумани 29-мактаб	29	31	60
5	Қорақалпогистон Республикаси	Амударё тумани 65-мактаб	32	30	115
		Тахиатош тумани 19-мактаб	25	28	
Жами			272	284	556

Тажриба-синов ишларининг дастлабки босқичида умумтаълим мактабларида халқ достонларини ўқитишнинг бугунги ҳолати, таълим ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ тилларида олиб бориладиган мактабларнинг Адабиёт дарслеридаги халқ оғзаки ижоди, хусусан, халқ достонлари мавзусининг ўрганилишини таҳлил қилиш, вазиятни танқидий баҳолаш ва уни замон талаблари асосида такомиллаштириш ҳамда педагогик шарт-шароитларни аниқлаш ишлари амалга оширилди.

Туркий халқлар достонларидаги ўқувчилар эътиборини қаратиш лозим бўлган, уларда соғлом эътиқод, кенг дунёқарашиб, юксак миллий ва умуминсоний туйғуларни шакллантиришга хизмат қиласиган ўринларни қиёслаш, қиёсий-типологик ёндашув асосида ўқитишнинг илмий асосланган ва тажрибада синаб кўрилган тизимини яратиш, умумтаълим мактабларида халқ достонларини ўқитиш технологиясини замон талаблари асосида такомиллаштириш ва шу орқали ўқувчиларда бадиий асарни тушуниш, таҳлил қилиш ва ҳаётий хулосалар чиқариш, ўзгани туйиш, ўз хатти-ҳаракатларига баҳо бера олиш, асар мутолаасини ҳаётий эҳтиёжига айлантириш каби туйғуларни тарбиялаш мақсадида қўйидаги фаолиятни амалга ошириш режалаштирилди:

- туркий халқлар достонларидаги анъанавийлик ва вариантлилик, етакчи мотивлар, уларнинг ўзига хослиги ва бадиий хусусиятлари, халқ достонларида миллат рухиятининг ифодаланиши ва уларни таълим босқичларида ўқитишга оид тадқиқотларнинг илмий асосларини ифодаловчи асарлар ҳамда манбалар, шунингдек, Адабий таълим Концепцияси, ДТС, Дастан, дарслер, методик кўлланмаларни тадқиқот муаммоси нуқтаи назаридан ўрганиш ва уларда илгари сурилган педагогик қарашларни таҳлил қилиш;

- изланишлар асосида эришилган натижаларни умумлаштириш;
- таълим босқичларида халқ баҳшиларининг бекиёс даҳоси ва чексиз истеъоди билан яратилган туркий халқлар достонларидаги муштарак ва ўзига хос жиҳатларни қиёслаб ўқитиш орқали ўқувчиларнинг дунёқарашини кенгайтириш, қиёсий таҳлил кўникмаларини ривожлантириш ва уларни

миллатлараро бағрикенглик руҳида тарбиялашга қаратылған илмий-методик тавсияларни амалиётта жорий этиш ва самарадорлигини аниклаш;

-умумтағым мактабларида халқ достонларини үқитиш тизимини янгилаш, замонавий үқувчининг талабларига мос келувчи мультимедиали интерактив мобил қўлланма яратиш ва шу орқали үқувчиларнинг халқ достонларини ўрганишга бўлган қизиқиши ошириш, уларда тизимли ва танқидий фикрлаш, ижодкорлик, жамоа бўлиб ишлаш, мустақил фикрлаш ва қарор қабул қила олиш компетенцияларни шакллантириш ҳамда адабий саводхонлигини ошириш;

- тажриба-синов ишлари давомида қўлга киритилған далиллар ва натижаларга статистик ишлов бериш.

Аниқловчи-таъкидловчи тажриба-синов ишларини ўтказишида тадқиқот мавзуси билан боғлиқ педагогик-психологик ва методик адабиётларни таҳлил қилиш, хорижий илғор тажрибаларни ўрганиш, таълим ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман ва қорақалпоқ тилларида олиб бориладиган умумий ўрта таълим мактабларида халқ достонларини қиёслаб үқитишнинг механизмларини аниклаш, таҳлил қилиш ва кузатиш, сұхбат ва анкета сўровномаларини ўтказиш, үқувчиларда XXI аср компетенцияларини ривожлантирувчи мобил қўлланма яратишга оид үқув-методик материалларни тўплаш, таҳлил қилиш ва шулар асосида хulosалар чиқариш каби бир қанча методлардан фойдаланилди.

Шакллантирувчи тажриба-синов ишлари давомида мавжуд ҳолатни аниклаш мақсадида сұхбат, интервью, сўровнома, савол-жавоб методларидан фойдаланилди. Шунингдек, үқитувчиларни туркий халқ достонларида паралелликлар ва уларни қиёслаб үқитишнинг афзалликларига оид илмий-методик тавсиялар билан танишириш; ишлаб чиқилган илмий-методик тавсияларни амалиётта татбиқ этиш; тажриба гуруҳларини танлаш; тажриба-синов ишлари натижаларини умумлаштириш ва таҳлил қилиш; тажриба-синов ишлари давомида маълум бўлган камчиликларни бартараф этиш йўлларини аниклаш; олинган натижалар асосида ишлаб чиқилган илмий-методик

тавсияларни такомиллаштириш ишлари амалга оширилди. Олинган натижалар математик статистика ёрдамида таҳлил қилиш ва умумлаштириш назарда тутилди.

Яқунловчи тажриба-синов ишларида туркий халқлар достонларини қиёсий-типологик таҳлил асосида ўқитиш технологияларини такомиллаштиришга оид илмий-назарий ва амалий хулосаларни умумлаштириш режа қилинди. Бунда тажриба гурухларида олиб борилган дидактик ишлар натижалари асосида хулосалар чиқарилиб, халқ достонларини янгича ёндашув асосида ўқитишга мўлжалланган интерактив мобил қўлланма яратилди ҳамда тадқиқот натижасида аниқланган янгиликлар, тавсиялар ва хулосалар билан бойитилди.

Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм, Фарғона, Тошкент вилоятлари ва Тошкент шаҳридаги умумтаълим мактабларининг 7-8-9 синфларида олиб борилган эксперимент ишлари натижалари Стыюдентнинг математик-статистика методи ёрдамида таҳлил қилинди. Тажриба-синовда умумий ўрта таълим мактабларининг 556 нафар ўқувчилари қатнашдилар. Шундан 272 нафари тажриба гурухларида, 284 нафари эса назорат гурухларида иштирок этдилар.

Масаланинг қисқача моҳияти қўйидагилардан иборат: иккита бош тўплам берилган бўлсин. Бири тажриба гуруҳидаги ўқувчилар билимининг ўртача баллари бўлса, иккинчиси назорат гурухи ўқувчилари билимининг ўртача баллари. Баҳолар нормал тақсимотга эга, деб ҳисобланади. Бундай фараз ўринлидир, чунки нормал тақсимотга яқинлашиш шартлари содда бўлиб, улар бажарилади.

Жадвалга асосан ўқувчиларнинг тажриба ва назорат гурухларидаги ўзлаштиришлари самарадорлигини кўрсатувчи H_1 гипотеза ва унга зид бўлган H_0 гипотеза танланади. Ўқувчиларнинг тажриба боши ва якунидаги тажриба ва назорат гурухларидаги умумий натижаларни қўйидаги жадвалда акс эттирамиз:

3.2-жадвал

Тажриба бошида таълим ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ тилларида олиб бориладиган умумий ўрта таълим мактабларида туркий халқлар достонларини қиёсий-типологик ёндашув асосида ўқитишнинг самарадорлигини аниқлаш кўрсаткичлари

Гуруҳлар	Ўқувчилар сони	Ўзлаштириш даражалари		
		Юқори	Ўрта	Паст
Тажриба гуруҳи	272	61	91	120
Назорат гуруҳи	284	65	90	129

Тажриба гуруҳидаги ўзлаштириш кўрсаткичлари ва ўқувчилар сонини мос равища $X_i n_i$ лар ва шу каби назорат гуруҳидагини эса $Y_j m_j$ лар орқали белгилаб олиб, қуйидаги статистик гурухланган вариацион қаторларга эга бўламиз, шунингдек, юқори кўрсаткични 3 балл билан, ўрта кўрсаткични эса 2 балл билан ва паст кўрсаткични 1 балл билан белгилаймиз.

Тажриба гуруҳидаги ўзлаштириш кўрсаткичлари:

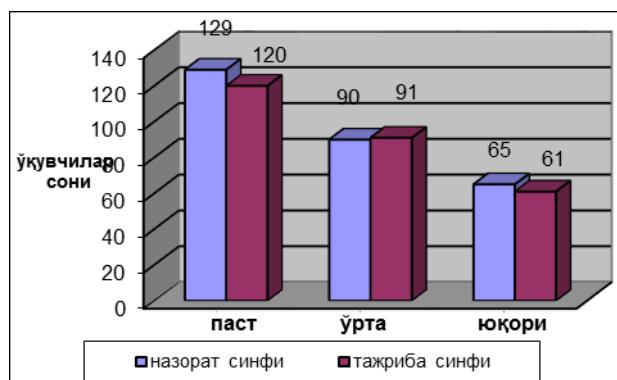
$$\begin{cases} X_i & 3; \quad 2; \quad 1; \\ n_i & 61; \quad 91; \quad 120; \end{cases} \quad n = \sum_{i=1}^3 n_i = 272$$

Назорат гуруҳидаги ўзлаштириш кўрсаткичлари:

$$\begin{cases} Y_j & 3; \quad 2; \quad 1; \\ m_j & 65; \quad 90; \quad 129; \end{cases} \quad m = \sum_{j=1}^3 m_j = 284$$

Бу танланмаларга мос келган диаграмма қуйидагича кўринишни олади:

Тажриба бошидаги кўрсаткичлар

Статистик таҳлил ўтказиши қулайлаштириш мақсадида юқоридаги вариацион қаторлардан n_i ва m_j такрорийлик (частота)ларни мос statistик эҳтимоллик формулалари $P_i = \frac{n}{n_i}$ ва $q_j = \frac{m}{m_j}$ (1) асосида хисоблаймиз.

$$\begin{cases} X_i & 3; & 2; & 1; \\ n_i & 0,22; & 0,34; & 0,44 \end{cases} \quad \sum_{i=1}^3 P_i = 1$$

$$\begin{cases} Y_j & 3; & 2; & 1; \\ m_j & 0,23; & 0,32; & 0,46; \end{cases} \quad \sum_{j=1}^3 q_j = 1$$

Статистик таҳлилни ҳар икки гурух бўйича ўртача ўзлаштиришларини хисоблаб, қиёслашдан бошлаймиз. Ўртача ўзлаштириш кўрсаткичлари қўйидаги натижаларни берди:

$$\bar{X} = \sum_{i=1}^{n=3} P_i X_i = 0,22 \cdot 3 + 0,34 \cdot 2 + 0,44 \cdot 1 = 0,66 + 0,68 + 0,44 = 1,78$$

$$\text{Фоизда } \bar{X} \% = \frac{1,78}{3} \cdot 100\% = 59,3\%$$

$$\bar{Y} = \sum_{j=1}^{m=3} q_j Y_j = 0,23 \cdot 3 + 0,32 \cdot 2 + 0,46 \cdot 1 = 0,69 + 0,64 + 0,46 = 1,79$$

$$\text{Фоизда } \bar{Y} \% = \frac{1,79}{3} \cdot 100\% = 59,7\%$$

Демак, тажриба гуруҳидаги ўртача ўзлаштириш $(59,3 - 59,7)\% = -0,4\%$

га тенг экан. Бу эса ўз навбатида $\frac{59,3\%}{59,7\%} = 0,99$ баробар ортиклигини англаради.

Бу эса самарадорликка эришиш учун жуда паст кўрсаткич эканлигини билдиради.

Энди тажриба якунида юртимиздаги таълим ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ тилларида олиб бориладиган умумий ўрта таълим мактабларида туркий халқлар достонларини қиёсий-типологик ёндашув асосида ўқитишнинг самарадорлик даражасини аниқлашда қандай натижаларга эришилганини аниқлаймиз.

3.3-жадвал

Тажриба якунида ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ тилларида олиб бориладиган умумий ўрта таълим мактабларида туркий халқлар достонларини қиёсий-типологик ёндашув асосида ўқитишнинг самарадорлигини аниқлаш кўрсаткичлари

Гурухлар	Ўқувчилик сони	Ўзлаштириш даражалари		
		Юқори	Ўрта	Паст
Тажриба гуруҳи	272	128	96	48
Назорат гуруҳи	284	67	93	124

Тажриба гуруҳидаги ўзлаштириш кўрсаткичлари ва ўқувчилик сони бўйича мос равища юқоридаги каби белгилашлар киритамиз.

Тажриба гуруҳидаги ўзлаштириш кўрсаткичлари:

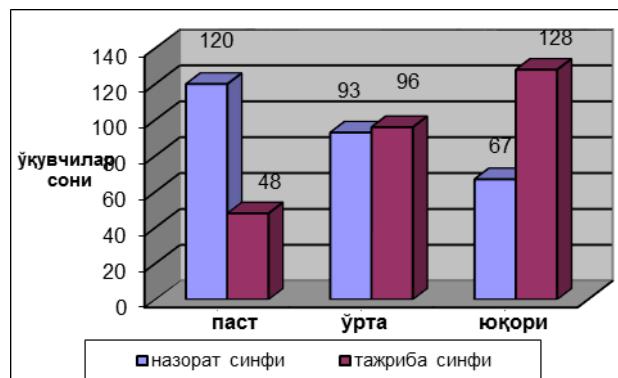
$$\begin{cases} X_i & 3; \quad 2; \quad 1; \\ n_i & 128; \quad 96; \quad 51; \end{cases} \quad n = \sum_{i=1}^3 n_i = 275$$

Назорат гуруҳидаги ўзлаштириш кўрсаткичлари:

$$\begin{cases} Y_j & 3; \quad 2; \quad 1; \\ m_j & 71; \quad 93; \quad 120; \end{cases} \quad m = \sum_{j=1}^3 m_j = 284$$

Бу танланмаларга мос келган диаграмма қуидагича кўринишни олади:

Тажриба якунидаги кўрсаткичлар

Статистик таҳлил үтказиши қулайлаштириш мақсадида юқоридаги вариацион қаторлардан n_i ва m_j такрорийлик (частота)ларни мос statistик эҳтимоллик формуласи (1) асосида ҳисоблаймиз.

$$\begin{cases} X_i & 3; & 2; & 1; \\ n_i & 0,47; & 0,35; & 0,18; \end{cases} \quad \sum_{i=1}^3 P_i = 1$$

$$\begin{cases} Y_j & 3; & 2; & 1; \\ m_j & 0,24; & 0,33; & 0,43; \end{cases} \quad \sum_{j=1}^3 q_j = 1$$

Статистик таҳлилни ҳар икки гурух бўйича ўртача ўзлаштиришларини ҳисоблаб, қиёслашдан бошлаймиз. Ўртача ўзлаштириш кўрсаткичлари қўйидаги натижаларни берди:

$$\bar{X} = \sum_{i=1}^{n=3} P_i X_i = 0,47 \cdot 3 + 0,35 \cdot 2 + 0,18 \cdot 1 = 1,41 + 0,70 + 0,18 = 2,19$$

$$\text{Фоизда } \bar{X} \% = \frac{2,19}{3} \cdot 100\% = 73\%$$

$$\bar{Y} = \sum_{j=1}^{m=3} q_j Y_j = 0,24 \cdot 3 + 0,33 \cdot 2 + 0,43 \cdot 1 = 0,72 + 0,66 + 0,43 = 1,81$$

$$\text{Фоизда } \bar{Y} \% = \frac{1,81}{3} \cdot 100\% = 60,3\%$$

Демак, тажриба гуруҳидаги ўртача ўзлаштириш назорат гуруҳидагига нисбатан $(73 - 60,3)\% = 12,7\%$ га юқори экан. Бу эса ўз навбатида $\frac{73\%}{60,7\%} = 1,2$ баробар ортиқлигини англатади.

Ўзлаштиришни аниқлаш жараёнида йўл қўйилиши мумкин бўлган хатоликларни аниқлаш мақсадида дастлаб ўртача квадратик ва стандарт хатоликларни аниқлаймиз.

Ўртача квадратик хатоликлар:

$$S_x^2 = \sum_{i=1}^{n=3} P_i X_i^2 - (\bar{X})^2 = 0,47 \cdot 3^2 + 0,35 \cdot 2^2 + 0,18 \cdot 1^2 - 2,19^2 = 0,47 \cdot 9 + 0,35 \cdot 4 + 0,18 \cdot 1 - 4,7961 = \\ = 4,23 + 1,40 + 0,18 - 4,7961 = 5,81 - 4,7961 = 1,0139$$

$$S_y^2 = \sum_{j=1}^{m=3} q_j Y_j^2 - (\bar{Y})^2 = 0,24 \cdot 3^2 + 0,33 \cdot 2^2 + 0,43 \cdot 1^2 - 1,81^2 = 0,24 \cdot 9 + 0,33 \cdot 4 + 0,43 \cdot 1 - 3,2761 = \\ = 2,16 + 1,32 + 0,43 - 3,2761 = 3,91 - 3,2761 = 0,6339$$

Стандарт хатоликлар эса:

$$S_x = \sqrt{1,0139} = 1,01 \quad S_y = \sqrt{0,6339} = 0,8$$

Бундан, назорат гурухи стандарт хатолиги тажриба гурухи күрсаткичларига нисбатан кичик бўлди, яъни $0,8 < 1,01$. Буни янада аниқроқ кўрсатиш мақсадида ҳар икки статистик танланма бўйича ўрта қиймат аниқликларини биз вариация коэффициентлари орқали, яъни C_x ва C_y формула орқали ҳисоблаймиз:

$$C_x = \frac{S_x}{\sqrt{n \cdot x}} \cdot 100\% = \frac{1,01 \cdot 100\%}{\sqrt{272 \cdot 2,19}} = \frac{101\%}{16,5 \cdot 2,19} = \frac{101\%}{36,14} = 2,79\% \approx 3\%$$

$$C_y = \frac{S_y}{\sqrt{m \cdot y}} \cdot 100\% = \frac{0,8 \cdot 100\%}{\sqrt{280 \cdot 1,96}} = \frac{80\%}{16,7 \cdot 1,81} = \frac{80\%}{30,13} = 2,65\% \approx 3\%$$

Демак, тажриба гурухидаги ўртача ўзлаштириш кўрсаткичи аниқлиги назорат гурухидаги билан бир хил экан.

Энди иккита бош тўпламнинг номаълум ўрта қийматларига ўхшашлигини ҳисобга олиб Стъюдентнинг танланмали мезони асосида нолинчи гипотезани текширамиз:

$$H_0 : \mu = \mu_y$$

Шунга асосан қуйидаги ҳисбланишни бажарамиз:

$$T_{x,y} = \frac{\bar{x} - \bar{y}}{\sqrt{\frac{S_x^2}{n} + \frac{S_y^2}{m}}} = \frac{2,19 - 1,81}{\sqrt{\frac{1,0139}{272} + \frac{0,6339}{280}}} = \frac{0,38}{\sqrt{0,0037 + 0,0063}} = \frac{0,38}{\sqrt{0,01}} = \frac{0,38}{0,1} = 3,8$$

Стьюент мезони асосида эркинлик даражасини қуидаги формула орқали ҳисоблаймиз:

$$\begin{aligned} K &= \frac{\left(\frac{S_x^2}{n} + \frac{S_y^2}{m} \right)^2}{\frac{\left(\frac{S_x^2}{n} \right)^2}{n-1} + \frac{\left(\frac{S_y^2}{m} \right)^2}{m-1}} = \frac{\left(\frac{1,0139}{272} + \frac{0,6339}{280} \right)^2}{\frac{\left(\frac{1,0139}{272} \right)^2}{271} + \frac{\left(\frac{0,6339}{280} \right)^2}{279}} = \frac{(0,0037 + 0,0063)^2}{\frac{(0,0037)^2}{271} + \frac{(0,0063)^2}{279}} = \\ &= \frac{(0,01)^2}{\frac{0,000014}{271} + \frac{0,000004}{279}} = \frac{0,0001}{0,000000051 + 0,00000014} = \frac{0,0001}{0,000000191} = 523,6 \end{aligned}$$

Ушбу эҳтимоллик учун статистик аломатнинг қийматдорлик даражасини $\alpha = 0,05$ деб олсак, у ҳолда $p=1-\alpha=0,95$ га ҳамда эркинлик даражаси $k = 523,6$ га тенг. Стьюент функцияси тақсимот жадвалидан икки томонлама мезоннинг критик нуқтаси:

$$t_{\frac{1-(1-p)}{2}}(k) = t_{\frac{1-(1-0,95)}{2}}(523,6) = t_{0,975}(523,6) = 1,96$$

Бундан кўриниб турибдики, статистиканинг танланма қиймати критик нуқтадан катта экан:

$$T_{x,y} = 3,8 > 1,96$$

демак, бош ўртacha қийматлар тенглиги ҳақидаги H_0 нолинчи гипотеза рад этилади. Буни 95 % ишончлилик билан айтиш мумкинки, тажриба-синов гурухларидаги ўртacha ўзлаштириш кўрсаткичлари ҳар доим назорат гурухларидаги ўртacha ўзлаштириш кўрсаткичларидан юқори бўлди ва улар ҳеч қачон устма-уст тушмайди.

Энди баҳолашнинг самарадорлик кўрсаткичини аниқлаш учун ишончли интервални топамиз:

$$\Delta_x = t_{\gamma} \cdot \frac{S_x}{\sqrt{n}} = 1,96 \cdot \frac{0,66}{\sqrt{179}} = 1,96 \cdot \frac{0,66}{13,4} = \frac{1,2936}{13,4} \approx 0,1$$

га тенг, назорат гурухида эса:

$$\Delta_x = t_{\gamma} \cdot \frac{S_y}{\sqrt{m}} = 1,96 \cdot \frac{0,77}{\sqrt{171}} = 1,96 \cdot \frac{0,77}{13,1} = \frac{1,5092}{13,1} \approx 0,12$$

га тенг. Топилган натижалардан тажриба гурухи учун ишончли интервални топсак:

$$\bar{X} - t_{kp} \cdot \frac{S_x}{\sqrt{n}} \leq a_x \leq \bar{X} + t_{kp} \cdot \frac{S_x}{\sqrt{n}}$$

$$2,37 - 0,1 \leq a_x \leq 2,37 + 0,1$$

$$2,27 \leq a_x \leq 2,47$$

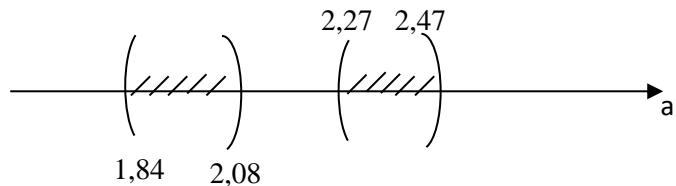
назорат гурухи учун ишончли интервал:

$$\bar{Y} - t_{kp} \cdot \frac{S_y}{\sqrt{m}} \leq a_y \leq \bar{Y} + t_{kp} \cdot \frac{S_y}{\sqrt{m}}$$

$$1,96 - 0,12 \leq a_y \leq 1,96 + 0,12$$

$$1,84 \leq a_y \leq 2,08$$

Буни геометрик тасвирласак:

Бундан $x=0,05$ қийматдорлик даражаси билан айтиш мүмкінки, тажриба гурухидаги ўртача баҳо назорат гурухидаги ўртача баҳодан юқори ва оралиқ интерваллари устма-уст тушмаяпты. Демек, математик-статистик таҳлилге асосан, яхши натижага эришилгани маълум бўлди.

Юқоридаги натижаларга асосланиб тажриба-синов ишларининг сифат кўрсатгичларини ҳисоблаймиз.

Бизга маълум $\bar{X}=2,37$; $\bar{Y}=1,96$; $\Delta_x = 0,1$; $\Delta_y = 0,12$; га тенг.

Бундан сифат кўрсатгичлари:

$$K_{ycc} = \frac{(\bar{X} - \Delta_x)}{(\bar{Y} + \Delta_y)} = \frac{2,37 - 0,1}{1,96 + 0,12} = \frac{2,27}{2,08} = 1,09 > 1;$$

$$K_{\theta\theta\theta} = (\bar{X} - \Delta_x) - (\bar{Y} - \Delta_y) = (2,37 - 0,1) - (1,96 - 0,12) = 2,27 - 1,84 = 0,43 > 0;$$

Олинган натижалардан ўқитиш самарадорлигини баҳолаш мезони бирдан катталиги ва билиш даражасини баҳолаш мезони нолдан катталигини кўриш мумкин. Бундан маълумки, тажриба якунидаги ўзлаштириш тажриба бошидаги ўзлаштиришдан юқори экан.

Демак, ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ тилларида олиб бориладиган умумий ўрта таълим мактабларида туркий халқлар достонларини қиёсий-типологик ёндашув асосида ўқитишнинг самарадор эканлиги статистик таҳлилдан маълум бўлди.

Учинчи боб юзасидан хуносалар:

1. Бадиий асар матнини ўзлаштиришга ёдлаш ва қайта ҳикоялашдан иборат жараён сифатида қаралмаслиги, асардан чиқариладиган хуносаси насиҳат тарзида бўлмаслиги, ўкув мажмуаларида достон мазмуни ҳақидаги муаллифларнинг тайёр таҳлилий мақолаларидан кўра ўқувчиларни фикрлашга ундейдиган концептуал руҳдаги савол-топшириқларга устувор аҳамият қаратиш ва шу орқали ўқувчиларни фикрий боқимандалиқдан асраш бугунги адабий таълимнинг асосий вазифаларидандир.

2. Умумтаълим мактабларида олиб борилган тажриба-синов ишлари жараёнида бугун адабий таълимда ўқувчиларнинг ижодий ва танқидий фикрлаш кўникмаларини шакллантириш ва ривожлантиришга оид инновацион усуллардан фойдаланилмаётганлиги, уй вазифалари бериш ва баҳолаш жараёнининг тўғри ташкил этилмаётгани, ўқитувчи учун методик қўлланмалар, кўрсатмали қуроллар, мультимедиа воситалари ва дидактик материалларнинг мутлақо етарли эмаслиги маълум бўлди.

3. Халқ оғзаки ижодининг бебаҳо эҳсони бўлган халқ достонларини ўқитиш технологиясини янги босқичга олиб чиқиши, бугунги замонавий ўқувчининг талабларига мос интерактив мобил дарсликлар яратишга катта эҳтиёж мавжуд. Бугун таълим ҳар доимгидан ҳам ўқувчига кўпроқ мослашишни талаб қилмоқда. Компьютер технологиялари асрида фақат китоб, дафтар, маъруза билан ўқувчини таълим олишга ундаш имконсиз. Ҳозирги шиддатли замонда ўқитиш воситаларидан бири бўлган мультимедиа иловалари ва Геймификация (ўқувчилар диққатини маърифий ўйинлар ёрдамида жалб этиш)дан фойдаланиш адабий таълим жозибадорлигини оширишга хизмат қиласди. Медиа-интерактив дарслар нафақат машғулотларнинг қизиқарли ва самарали бўлишини, балки ўқувчиларнинг дарсда фаол иштирок этиб, мавзуни чукур ўзлаштиришларини ҳам таъминлайди.

4. Юртимиздаги таълим ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ тилларида олиб бориладиган умумтаълим мактабларида олиб борилган тажриба-синов ишлари халқ достонларини қиёслаб ўқитиш ўқувчиларда бадиий асарни тушуниш, қиёсий таҳлил қилиш, қаҳрамонлар хатти-харакатидаги миллий ва ўзига хос жихатларни англаш ва мустакил баҳо беради олиш кўникмаларини шакллантиришини кўрсатди.

УМУМИЙ ХУЛОСА ВА ТАВСИЯЛАР

Тадқиқот доирасида ўтказилган илмий кузатишлар, ўрганилган назарий, фалсафий, методик адабиётлар, шунингдек, юртимиздаги умумтаълим мактабларида олиб борилган тажриба-синов ишларидан олинган натижаларга асосланиб, қуидаги хулосаларга келинди:

1. Миллатнинг асрий орзу-армонлари, интилиши, ҳаёт тарзи ва маънавиятини ўзида акс эттирган достонларнинг моҳиятини англаш, таҳлил қилиш ва қиёслаб ўрганиш ўқувчиларга ўзгаларни туйиш, миллий қаҳрамонлар тийнатидаги эзгу маънавий фазилатларни кўра олиш ва улардек бўлишга интилиш, бошқа халқларнинг урф-одатлари ва қарашларини ўзиники билан солишириш имконини беради. Бу эса бир заминда яшаётган, этник илдизлари бир бўлган турли миллатларни бир-бирига яқинлаштиради, ўзаро ҳамжихатлик рухида тарбиялашда катта самара беради.

2. Бадиий асар матнини ўзлаштиришга ёдлаш ва қайта ҳикоялашдан иборат жараён сифатида қаралмаслиги, ўқув мажмуаларида достон мазмунни ҳакидаги муаллифларнинг тайёр таҳлилий мақолаларидан кўра ўқувчиларни фикрлашга ундейдиган концептуал руҳдаги савол-топшириқларга устувор аҳамият қаратиш ва шу орқали ўқувчиларни фикрий бокимандалиқдан асраш мумкин.

3. Умумтаълим мактабларида халқ достонларини ўрганишга бағищланган мавзуларни ўқувчиларнинг ёш, ақлий ва жисмоний имкониятларини ҳисобга олган ҳолда синфлар кесимида тўғри тақсимлаш, катта ҳаётий ва фалсафий мушоҳадаларни илгари сурувчи халқ эпосларини ўқитишига бўлган ёндашувларни тубдан янгилаш, мавзуга оид назарий маълумотларга асар мазмунини тушуниш, бадииятини ҳис этиш воситаси деб қараш ҳамда синфдан-синфга соддадан мураккабга қараб тизимли равища ўқитилишига эътибор бериш лозим.

4. Адабиёт фанидан ўқув қўлланма ва методик воситаларни мунтазам такомиллаштириб бориш, дарсликларнинг ёрқин ранглар, замонавий дизайн, турли жадвал, иллюстрация, достон сюжети ва образларини акс эттирувчи суратлар, мавзуга оид видео ва аудиоматериаллар, мультимедиа иловаларига эга бўлиши адабий таълим жозибадорлигини ошириб, замонавий ўқувчининг эҳтиёжларини қондиришда, машғулотларнинг қизиқарли ва тушунарли бўлишини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

5. Миянинг оғзаки ва визуал тасвир ўртасидаги алоқа ўрнатиш қобилиятини ривожлантирувчи, ўрганилаётган ҳодисани чуқурроқ тушунишга ёрдам берувчи мультимедиали ўрганиш орқали ўқувчиларни юқори даражадаги фикрлаш, муаммоларни ҳал этиш ва ҳамкорлик қилиш қобилияtlари талаб қилинадиган келажакка тайёрлаш мумкин.

Эпик асарни ўқитиши йўлларига доир илмий-педагогик манбаларни ўрганиш, шу йўналишдаги ўқитиши жараёнини бевосита кузатиш ҳамда ўқитувчи ва ўқувчилар билан ўтказилган сўровнома натижалари таҳлилига таянган ҳолда қуйидаги тавсияларни бериш мақсадга мувофик, деб билдик:

1. Мультимедиа ўқувчиларда маълумотларни турли манбалардан қидира олиш кўникмасини шакллантириши, керакли маълумотларни турли гаджетлар орқали топиш имконига эга бўлган ўқувчилар ўзаро ахборот алмашиш ва муҳокамаларда янада фаол иштирок этишлари, шунингдек, мультимедианинг ушбу қулийлари ўқувчининг шахс сифатида ўсишига бевосита таъсир қилишини инобатга олиб, интерактив мобил дарсликларнинг методик базаси яратилиши лозим.

2. Интернетнинг оммалашини, ахборот ҳажмининг ортиши инсон миясининг воқеа-ҳодисаларни юзаки, хатолик билан қабул қилиши, таҳлил қилмай ўзлаштиришига олиб келгани, “клиплашган онг” белгиларини янада юзага чиқаргани боис интернетнинг билимларни юзаки ўзлаштирилишига сабаб бўлишини ҳам унутмаслик лозим.

3. Ўқувчиларда ўз-ўзини баҳолаш кўникмасини шакллантириш, уларнинг ўз устида мустақил ишлаш кўникмасини шакллантириш мақсадида “Адабиёт” ўқув фанидан ўқувчиларнинг ўзлаштириши, оғзаки жавоблари ва ёзма ишларини тўғри баҳолашнинг замонавий механизми ва мезонларини ишлаб чиқиш лозим.

4. Ўқувчиларнинг уйга вазифаларини тўғри ташкил этиш, оғзаки ва ёзма нутқ саводхонлигини ошириш, ижодий, мантиқий ва мустақил фикрлаш компетенцияларини шакллантиришга хизмат қилувчи, креатив, қизиқарли, ўқувчининг ёши ва ўзлаштириш даражасига мос амалий топшириқлар беришнинг методик асослари яратилиши лозим.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Норматив-хуқуқий хужжатлар ва методологик аҳамиятга молик нашрлар

1. Давлат таълим стандартига шарҳ. Ўзбек адабиёти (Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун): “Таълим тараққиёти” ахборотномаси: 1-максус сон. – Т.: Шарқ, 1999. – 163 б.
2. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Т.: Ўзбекистон, НМИУ, 2016. – 356 б.
3. Мирзиёев Ш. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 73 б.
4. Мирзиёев Ш. “Ўзбекистон Республикаси халқ таълимни тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5712-сонли Фармони. – Электрон манба: lex.uz/docs/3412785
5. Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида: Ўзбекистон Республикаси Вазирлари Маҳкамасининг Қарори, 1999 йил 16 август // Халқ таълими. – Т.: 1999. № 5. – 5 б.
6. Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. – Электрон манба: <https://lex.uz/docs/5013007>

II. Монография, илмий мақола, патент, илмий тўпламлар

7. Абдувалитов Э. Умумий ўрта таълим мактабларида қардош халқлар адабиётини қиёсий ўрганиш. Пед. фанл. доктори (DSc) диссер. – Т.: 2020. – 245 б.
8. Абдувалитов Э., Досимбетова С., Бектаев А. 8-синф “Адабиёт” дарслиги. – Т.: Ўзбекистон, 2019. – 408 б.
9. Альбеткова Р. Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах. – М.: Просвещение, 1991. – 174 с.
10. Алиев А. Ўқувчиларнинг ижодкорлик қобилияти. – Т.: Ўқитувчи, 1991. – 126 б.

11. Алиев С., Ҳасанов Б., Мустафаева А., Маммедова С. 7-синф учун дарслик мажмуя. Боку: Баки, 2018. – 319 б.
12. Алимов Б., Муратов А., Темирова М. Умумий ўрта таълим мактабининг 7-синф “Адабиёт” дарслиги. – Т.: Шарқ, 2017 й. – 428 б.
13. Alamgir M. E-textbook evades Students. – London: Bloomsbury, 2017. – Электрон манба: <http://www.newagebd.net/article/6635/e-textbook-evades-students>.
14. Алпамыс. Қарақалпақ фольклоры. – Нокис: Қарақалпақстан, 2007. – 756 б.
15. Алпамыс батыр. Қазақ әдебиеті (8- класқа арналған хрестоматия). – Алматы: Мектеп, 1975. – 256 б.
16. Аппазова Н. Көр-огълу, Гор-оглы, Гуругли. – Bakı: Йылдыз, 2010. – 115 с.
17. Аспanova Н. Взаимосвязь международного и нравственного воспитания в школах с несколькими языками обучения: Автореф. дисс...канд. пед. наук. – Фр.: 1980.
18. Ахмедов С. Адабиёт дарсларида эпик жанрларни ўрганиш. – Т.: Үқитувчи, 1986. – 182 б.
19. Ahmed M. Education in West Central Asia. – London: Bloomsbury, 2013. – 131.
20. Ахундов Б. “Героглы” епосунун кәбир мәсәләләри һакда. – Bakı: Совет эдебияты, 1956. – 80 с.
21. Басилов В. Пари// Миры народов мира. – М.: Наука, 1989. – 286 с.
22. Бейсенова М. Түркі халықтары әдебиеті. Оқулық хрестоматия. – Шымкент: Рауан, 2006. – 344 б.
23. Бертельс Е. Пери// Культура и искусства народов Средней Азии в древности и средневековье. – М.: Наука, 1979. – 127 с.
24. Бітібаева Қ. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. – А.: Рауан, 1997. – 283 б.

25. Буронова Ш. Таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган мактабларнинг 5-синфларида ўзбек тили ўқитишининг илмий-методик асослари: Пед.фан.ном.дисс... автореферати. – Т.: 2002.
26. Валиева Н. Некоторые вопросы учащихся чувства товарищества и дружбы в процессе изучения узбекской литературы: Автореф. дисс...канд. пед. наук. – Т.: 1965.
27. Van H. Teachers' evaluation of Primary English Textbooks for Vietnamese Schools Developed under the National Foreign Language 2020 Project: A Preliminary Internal Survey. *VNU Journal of Science: Education Research*. 2015. – 1-15 p.
28. Вокапова Я. A Comparative View of English, Czech, French and German Idioms. – Germany: Masarykova univerzita, 2005. – 127 p.
29. Велбегов Г., Латипов Н., Ҳаллиев К., Абаев А. Умумий ўрта таълим мактабининг 9-синф “Адабиёт” дарслиги. – Т.: Ўзбекистон, 2019. – 421 б.
30. Гарипова Г. Сравнительное литературоведение. – Т.: Университет, 2005. – 172 с.
31. Gardner H., and Davis K. The App Generation: How today's youth navigate identity, intimacy, and imagination in a digital world. – New Haven: Yale University Press, 2013. – 179 p.
32. Гашимова Т. Влияние азербайджанской поэзии XX века на поэзию тюркских народов Средней Азии: Автореф. канд. фил. наук. – Баку: Йылдыз, 2006.
33. Гин А. Приемы педагогической техники: Свобода выбора. Открытость. Деятельность. Обратная связь. Идеальность. Пособие для учителя. – Москва: Вита-пресс, 2000. – 182 с.
34. Говшудов А. “Гөрглү” Туркмен халк епосы. – Ашгабат: Түркменистан неширияты, 1980. – 201 с.
35. Голубков В. Методика преподавания литературы. – М.: Учпедгиз, 1962. – 495 с.

36. Goldberg M. Social conscience. The ability to reflect on deeply-held opinions about social justice and sustainability, in: STIBBE. The Handbook of Sustainability Literacy. Skills for a changing World. – England: Devon, 2009. – 197 p.

37. Давыдов В. Виды обобщения в обучении. – Москва: Педагогика, 1972. – 240 с.

38. Дедемова Ф. Методика изучения литературного творчества. – Алматы: Мектеп, 2004. – 154 с.

39. Dewey J. Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education. – New York: Macmillan, 2016. – Электрон манба: https://archive.org/stream/democracya_ndedu00dewegoog#page/n6/mode/2up.

40. Досжанов Б. Мультимедиалық технологияларды пайдалану арқылы оқыту процесін жетілдірудің дидактикалық негіздері. – А.: Туркестан, 2007. – 229 б.

41. Долимов С., Убайдуллаев Х., Ахмедов Қ. Адабиёт үқитиши методикаси. – Т.: Үқитувчи, 1967. – 301 б.

42. Duffy P. Engaging the YouTube Google-eyed generation: Strategies for using Web 2.0 in teaching and learning. Electronic Journal e-Learning, 6(2). – England: Science, 2008. – 22-33 p.

43. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. – М.: Прогресс, 1979. – 320 с.

44. Ellis T. Multimedia enhanced educational products as a tool to promote critical thinking in adult students. Journal of Educational Multimedia and Hypermedia, 10 (2). – England: Science, 2001. – 63-81 p.

45. Еркинбаева Г. Методика работы с учебными словарями на уроках русского языка и литературы в старших классах казахской школы: Дисс... канд.пед.наук. – Алматы, 1995.

46. Ediger M. Literacy and literature circles. – France: ERIC, 2002. – 167-172 p.

47. Еремеев Д. Этногенез турок. Происхождение и основные этапы этнической истории. – М.: Наука, 1971. – 243 с.
48. Жирмунский В., Зарифов Х. Узбекский народный-героический эпос. – М: Наука, 1947. – 308 б.
49. Жирмунский В. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. – М: Наука, 1960. – 228 б.
50. Жирмунский В. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избранные труды // Изд-е подгот. И.А. Жирмунская. – Л.: Наука, 1979. – 494 с.
51. Жумабеков А. Түркі халықтарының жазба мұраларындағы педагогикалық ой-пікірлер (VI-VIII ғ). – А.: Шымкент, 2004. – 141 б.
52. Жумажанов Қ. Қарақалпақ аймағындағы қазақ әдебиеті. Монография. – Қ.: Арыс, 2006. – 256 б.
53. Жумаханова Т. Формы и методы организации внеклассного чтения по родной литературе в IV-VII классах казахской школы: Дисс... канд. пед. наук. – М.: 1983.
54. Зальдинер М. Очерки по методике преподавания русской литературы в узбекской школе. – Т.: Ўқитувчи, 1973. – 320 б.
55. Зуннунов А. Бадий асар таҳлили методикаси: Адабиёт ўқитувчилари учун құлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1989. – 120 б.
56. Zuzana S. The role of textbooks in lower secondary schools in the Czech Republic. IARTEM e-Journal. Vol .4, No. 2, 2011. – 1-22 p.
57. Иманалиев К. Методика преподавания киргизской литературы в средней школе. – Фр.: Мектеп, 1976. – 145 с.
58. Имомов К. Ўзбек халқ әртаклари. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Т.: Шарқ, 1981. – 174 б.
59. Innerarity C. Understanding Schools and Schooling. – London: Rouledge Falmer, 2010. 47-51 pp.
60. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 152 б.

61. Йўлдошев К. “Алпомиш” талқинлари. – Т.: Маънавият, 2002. – 174 б.
62. Yo‘ldoshev Q., Qodirov V. Adabiy saboqlar – 7. O‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanma. – Т.: Sharq, 2005. – 241 б.
63. Yo‘ldoshev Q., Qodirov V., Yo‘ldoshbekov J. Adabiy saboqlar – 9. O‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanma. – Т.: Yangiyo‘l poligraf servis, 2006. – 368 б.
64. Йўлдошев К., Юсупов Ж. Бадиий таҳлил асослари. – Урганч: УрДУ ноширлик бўлими, 2008. – 143 б.
65. Йўлдошев К., Йўлдошева М. Бадиий таҳлил асослари. – Т.: Ўқитувчи, 2016. – 308 б.
66. Йўлдошев К., Қосимов Б., Қодиров В., Йўлдошбеков Ж. 7-синф учун дарслик-мажмуа. – Т.: Шарқ, 2017. – 312 б.
67. Йўлдошев К., Қодиров В., Йўлдошбеков Ж. Умумий ўрта таълим мактабининг 9-синф “Адабиёт” дарслиги. – Т.: Ўзбекистон, 2019. – 401 б.
68. Юсупов Ж. Хоразм эртаклари поэтикаси. – Урганч: УрДУ ноширлик бўлими, 2005. – 196 б.
69. Ягафаров Р. Образ коня в башкирском эпосе об Алпамыше. Урал-Алтай, через века в будущее Материалы Всероссийской научной конференции. – Уфа: Гилем, 2005. – 456 с.
70. Kajić, R. Problemska nastava književnosti kao metodički sustav. Doktorska disertacija. – Zagreb: Filozofski fakultet Zagreb, 2004. – 204 c.
71. A. Kazmin. Learning a Hard Lesson. – India: Financial Times, 2015.
– Электрон манба: <https://www.ft.com/content/96c189a4-ef58-11e4-a6d2-00144feab7de>
72. Кан-Калик В. Педагогическое творчество. – М.: Педагогика, 1990. – 144 с.
73. Кан-Калик В. Хазан В. Психолого-педагогические основы преподавания литературы в школе. – Москва: Просвещение, 1988. – 82 с.
74. Каскабасов С. Ертек пен эпостын сюжет типологиясы. Қазақ фольклорининг типологияси. – Алматы: Уқув, 1981. – 406 с.

75. Ki-Hwan Ki and Soo-Min J. Korean Schools are Getting SMART. –Korea: JoongAng Daily, 2014. – Электрон манба: <http://koreajoongangdaily.joins.com/news/article>.

76. Крылова Л. Изучение русской лирики в 5-8-классах казахской школы. – Алматы: Уқув, 1999. – 148 б.

77. Kuek M. Developing critical thinking skills through integrative teaching of reading and writing in the L2 writing classroom. – England: Newcastle University, 2010. – 261 p.

78. Кудряшов Н. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы. – М.: Просвещение, 1981. – 190 с.

79. Кумисбаев У. Казахская поэзия и Восток. – Алматы, Қазақ университеті, 1999. – 207 с.

80. Қаюмов О. Ўзбек фольклорида пари образи: ф.ф.номз. диссер. автореф. – Т.: 1999.

81. Қличев Р., Латипов Н., Гурбанбердиев Н. Умумий ўрта таълим мактабининг 8-синф “Адабиёт” дарслиги. – Т.: Ўзбекистон, 2019. – 419 б.

82. Қодиров В. Умумтаълим мактабларида мумтоз адабиёт намуналарини ўқитишнинг илмий-методик асослари. Пед. фанл. доктори (DSc) диссер. Наманган, 2019.

83. Қуров Д. Адабий асар талқини эстетик тамойил сифатида. “Ўзбек адабиётшунослигига талқин ва таҳлил муаммолари” мавзусидаги конференция материаллари. – Т.: Мумтоз сўз, 2014. – 65-72 б.

84. Қажиакбаров Р. Мақтұмқұлы поэзиясының ерекшеліктері. Иссауи атындағы Қазақ-түрк университетінің хабаршысы. – Қ.: Түркістан, 2002. №1. – 19-22 б.

85. Леонов С. Развитие речи учащихся на уроках литературы. – М.: Высшая школа, 1988. – 225 с.

86. Lin, Y., Liu C., and Kinshuk. Research on Teachers' Needs when using e-textbooks in Teaching. – China: Smart Learning Environments, 2015. – Электрон манба: <https://slejournal.springeropen.com/articles/10.1186/s40561-014-0008>.

87. Лутошкин А. Эмоциональная жизнь детского коллектива. – Москва: Знание, 1978. – 343 с.
88. Маданова М. Актуальные вопросы литературной компаративистики. – А.: Фылым, 2000. – 268 с.
89. Мамбетов К., Жақсимова Г., Ниетова Р. Умумий ўрта таълим мактабининг 7-синф “Адабиёт” дарслиги. – Нукус: Билим, 2017. – 356 б.
90. Мамбетов К., Палимбетов К. Умумий ўрта таълим мактабининг 8-синф “Адабиёт” дарслиги. – Нукус: Билим, 2019. – 403 б.
91. Мамбетниязов Т., Бекбергенова З., Мамбетниязова З. Умумий ўрта таълим мактабининг 9-синф “Адабиёт” дарслиги. – Нукус: Билим, 2019. – 421 б.
92. Матжон С. Китоб ўқиши биласизми? – Т.: Ўқитувчи, 1993. – 114 б.
93. Масетов К. Каракалпакский героический эпос “Қырық қыз”. Автореф. дисс...канд.фил.наук. – Т.: 1958.
94. Maughan. S. School and Library Spotlight: How Schools Buy and Use e-Books. – Pakistan: Publishers Weekly, 2015. <https://www.publishersweekly.com/pw/by-topic/industry-news/libraries/article/67927-school-andlibrary-potlight-how-schools-buy-and-use-e-books.html>
95. McEwen E. 40 Ways to Support Struggling Readers in Content Classrooms: Grades 6-12. London: Corwin Press, 2007. – 61-78 р.
96. Мирқосимова М. Адабий таҳлил методикаси. – Т.: РЎММ, 1993. – 146 б.
97. Мирқосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари. – Т.: Фан, 2006. – 112 б.
98. Mirzaev T. “Alpomish” dostonining o‘zbek variantlari, Т.: Ўқитувчи, 1968. – 156 б.
99. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Т.: Фан, 1979. – 196 б.
100. Mineralov Y. Sravnitelnoye literaturovedeniye (Komparativistika). Uchebnik. – M.:Yurayt, 2018. – 115 с.

101. Мусинов А. Некоторые проблемы казахско-киргизских литературных связей. – А.: Билим, 1970. – 231 с.
102. Мусурманова О. Адабиёт дарсларини ташкил этишнинг самарали усуллари. – Т.: Ўқитувчи, 1993. – 78 б.
103. Мусаев С., Парпиев М., Турдугулов А. Умумий ўрта таълим мактабининг 8-синф “Адабиёт” дарслиги. – Т.: Ўзбекистон, 2019. – 428 б.
104. Naëck V. Français - Initiation à la literature, grade 7. – Franch: Mauritius Institute of Education, 2021. – 267-279 pp.
105. Назарова Ш. Хаёл ва ҳақиқат фольклор ва теология кесимида. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2013. – 108 б.
106. Ниёзметова Р. Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларда XX аср ўзбек адабиётини ўқитиш мазмунини белгилашнинг назарий-методик асослари: (ўзбек тили дарслари таркибида). Пед. фан. номз. дисс... автореферати. – Т.: 2000.
107. Ниёзметова Р. Узлуксиз таълим тизимида ўзбек адабиётини ўрганиш методикаси. – Тошкент: Фан, 2007. – 215 б.
108. Nguyen D. Vietnamese Experience in the Establishment of a Sustainable System for the Development, Publishing, Printing, Distribution, Accounting, and Use of Textbook. – Vietnam: Daily Nation, 2016. – Электрон манба: http://siteresources.worldbank.org/eDUCATION/Resources/278200-1121703274_255/1439264-1153425508901/vietnam_Sustainable_Sys_Textbook_Publishing.pdf.
109. Нурмаханова Г. Қазіргі кезеңде ауыл мектептерінде оқушыларды шығармашылық дербестігін қалыптастыру.: Автореф. дисс... канд. пед. наук. – А.: Түркістан, 2006. – 221 с.
110. Нурмонов Ф. Хизр образининг генезиси ва унинг ўзбек фольклоридаги талқини: ф.ф. номзоди дисс. автореф. – Т.: 2007.
111. Палуанов Б. Жанр эссе в современной каракалпакской литературе.: Автореф. дисс... канд. фил. наук. – К.: Нукус, 2007.
112. Парпиев М., Алымов Б. Умумий ўрта таълим мактабининг 9-синф “Адабиёт” дарслиги. – Т.: Ўзбекистон, 2019. – 459 б.

113. Олим С., Ахмедов С, Кўчқоров Р. Умумий ўрта таълим мактабининг 8-синф “Адабиёт” дарслиги. – Т.:Faфур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2019. – 367 б.
114. Охунова М. Адабий ўқиши дарсларида эстетик тарбия. – Т.: Ўқитувчи, 1982. – 322 б.
115. Orr D. Earth in Mind: on education, environment and human prospect. – Chicago: Island Press, 2004. – 236 p.
116. Pirsultanlı S. Azərbaycan eposunun əfsanə qaynaqları. – Bakı: Azərnəşr, 2002. – 304 b.
117. Пропп. В. Мифология сказки. – М.: Наука, 1969. – 362 с.
118. Ражабова И. Касб-хунар колледжлари адабиёт дарслари самараадорлигини оширишда интерфаол усуллардан фойдаланиш йўллари. Пед.фан.номз.дисс. – Т.: 2011.
119. Ражапова М. Тилларни боғлаб ўргатиш орқали ўқувчиларда дўстлик-қардошлигни тарбиялаш қорақалпоғистон мактабларида ўзбек, қорақалпоқ ва инглиз тилларини ўқитиши жараёни бўйича: Пед.фан.номз.дисс... Автореферати. – Т.: 1993.
120. Read T. Where Have All the Textbooks Gone? – Washington: The world Bank, 2015. – 127 p.
121. Рифтин Б. Типология и взаимосвязи средневековых литератур //Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и запада. – М.: Наука, 1979. – 368 с.
122. Сафин Д., Мусина Р. Интерактивные методы преподавания и учения. Учебно-методическое пособие. – Душанбе: Йилдиз, 2006. – 256 с.
123. Саримсоқов Б. Ўзбек фольклорининг жанрлар состави. // Ўзбек фольклори очерклари. 1-жилд. – Т.: Ўқитувчи, 1988. – 361 б.
124. Самедова В.А. Структура и специфика тюркских тезкире XV-XVII веков (на основе рукописных источников). Автореф. канд.фил.наук. – Баку, 2006. Сатпаева Ш. Казахская литература и Восток (Из истории литературных связей). – Алматы: Наука, 1982. – 200 с.

125. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Т.: Үқитувчи, 2004. – 127 б.
126. Certo, J. Social skills and leadership abilities among children in small-group literature discussions. – London: Research in Childhood Education, 2011. – 172 p.
127. Сейидов М. Хызыр-продукт тюркского мифологического мышления//Известия АН Азерб. ССР. Серия литературы, языка и искусства, 1980. №4. – 13-14 с.
128. Сейданов Қ., Қалдыбаев Т., Бабашева Г. Умумий ўрта таълим мактабининг 7-синф “Адабиёт” дарслиги. – Т.: Шарқ, 2017.
129. Сейданов Қ. Отражение дружбы узбекского и казахского народов в их художественной литературе. Автореф. дисс... канд. пед. наук.– Алматы, Наука, 1969.
130. Сейданов Қ. ва бошқ. Эдебиет (7- сынып үшін оқулық-хрестоматия). – Т.: Шарқ, 2009. – 253 б.
131. Суюнов Ҳ. Адабиёт дарсларида ўқувчиларни савол-топшириқлар устида ишлашга ўргатиш усуллари: Пед.фан.номз.дисс... автореф. – Т.: 2004.
132. Союнова Г., Аразов И., Ҳайдаров С. Умумий ўрта таълим мактабининг 7-синф “Адабиёт” дарслиги. – Т.: Шарқ, 2017. – 257 б.
133. Таълим ўзбек тилида олиб борилмайдиган синф (гурух)ларда ўзбек тили ва адабиёти ўқитиши концепцияси // Тил ва адабиёт таълими. –Т.: 1994. – 4-6 сони. 21-24 б.
134. Təhmasib M. Azərbaycan dastanları. – Beş cilddə. – Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı, 1969. – 439 s.
135. Tikly L. Towards a Framework for Understanding the Quality of education. No. 27. – Oxford: EdQual Working Paper, 2010. – 47-53 p.
136. Thornton B., Peltier G., Perreault G. Systems Thinking: A Skill to Improve Student Achievement. Vol. 77, No. 5. – Chicago: Taylor & Francis, Ltd, 2022. Vol. 77, No. 5. – 222-227 p.

137. Тұрсынғалиева С., Зайкенова Р. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. – Нұр-Сұлтан: Арман-ПВ баспасы, 2017. – 436 б.
138. Турдимов Ш. “Гүрүғли” достонларининг генезиси ва тадрижий босқичлари. – Т.: Фан, 2011. – 148 б.
139. Тұхлиев Б. Адабиёт үқитиши методикаси. – Т.: Янги аср авлоди. 2006. – 151 б.
140. Тұхлиев Б. Адабий таълим методологиясига доир //Туркий дунё ифтихори (Ч.Айтматов таваллудининг 80 йиллигига бағишенланган халқаро илмий-амалий конференция материаллари түплами). 2008 йил, 30 апрель. – Андижон. – 34-46 б.
141. Тұхлиев Б. Бадиий асар таҳлили // Тил ва адабиёт таълимида янги педагогик технологиялар. 1-қисм. – Т.: ТДПУ, 2006. – 3-6 б.
142. Тебегенов Т. Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі. – А.: Билим, 2001. – 249 б.
143. Эгамбердиева Ф. Адабий таълимга илғор педагогик технологияларни табиқ этиш методикаси: Пед.фан.номз.дисс... автореф. – Т.: 2005.
144. Эгамов Х. Совет Шарқи туркий халқлар әртакчилік анъаналари алоқалари тарихидан очерклар. – Т.: Үқитувчи, 1982. – 205 б.
145. Эшонқул Ж. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадиий талқини. – Т.: Фан, 2010. – 141 б.
146. Ҳайдаров Т. Туш таъбиригининг қадимий асослари ҳақида. – Т.: Адабий мерос, 1986. – 169 б.
147. Хайруллин Р. Проблемы изучения курса “Литература родственных (туркских) народов” в вузе. №1(16). – М.: Вестник МГПУ, 2009. – 428 с.
148. Ҳайитов А., Боймуродов Н. Таълимда ноанъанавий дарслар ва интерфаол усуллардан фойдаланиш. – Т.: Янги аср авлоди, 2006. – 234 б.
149. Ҳамралиев К. Адабиёт үқитиши жараёнида адабий ўлкашунослик материалларидан фойдаланиш: Пед.фан.номз.дисс... автореф. – Т.: 1993.

150. Hargreaves D. Leading a self-improving school system. – Nottingham, UK: National College for School Leadership, 2016. – Электрон манба: <https://www.gov.uk/government/publications/leading-a-self-improving-school>
151. Xoshniyazov J. Qoraqalpoq qahramanlyq dastanы “Alparamыс”. – Nukus: Билим, 1992. – 208 b.
152. Ҳусанбоева Қ. Адабий таълимда мустақил фикрлашга ўргатиши асослари. – Т: Ўзинкомцентр, 2003. – 103 б.
1. Ҳусанбоева Қ. Адабий таълим жараёнида ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишнинг илмий-методик асослари: Пед.фан.докт.дисс... автореф. – Т.: 2007. – 240 б.
153. Ҳусанбоева Қ. Ўзбек адабиётини таълим давлат тилидан бошқа тилларда олиб бориладиган мактабларда ўқитишнинг илмий-методик асослари: Пед.фан.номз.дисс.автореф. – Т.: 1997.
154. Ҳусанбоева Қ. “Гулнор опа” муаммоси ва унинг ёчими. – Т.: “Тил ва адабиёт таълими”. 2004. 6-сон, 12-бет.
155. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. – Т.: Баркамол-файз-медиа, 2018. – 352 б.
156. Ҳусанбоева Қ. Узлуксиз адабий таълимда уй вазифалари. “Глобал таълим ва миллий методика тараққиёти” мавзусидаги республика илмий-амалий анжумани материаллари тўплами. – Т.: 2022. – 141-154 б.
157. Hallieva G. Conditions of achieving scientific results in comparative studies. – Venesuela: Philology Matters, 2020. – 125-132 p.
158. Hopfenbeck A., Ingram J., Ian T. A marked improvement? A review of the evidence on written marking. – Oxford: Department of Education, 2016. – 249-263 p.
159. Şamil A. Azərbaycan şifahiy xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. – Bakı, Nurlan, 2009. – 179-186 p.
160. Öztelli C. Yeni bilgilerle Korğlu. Türk folklor araştırmaları. – Т.: Turk yayinevi, 1969. – 577 s.

III. Фойдаланилган бошқа адабиётлар

161. Алпомиш. – Т.: Шарқ НМК, 1998. – 478 б.
162. Гүрӯғли. – Т.: Шарқ, 2006. – 482 б.
163. Ҳаққулов И. Ким нимага таянади? – Т.: Зарқалам, 2006. – 116 б.
164. Han. S. Digital Textbook Project, South Korea. In P. Kampylis, N. Law, and Y. Punie, eds. 2013. ICT-Enabled Innovation for Learning in Europe and Asia: Exploring Conditions for Sustainability, Scalability and Impact at System Level. European Commission, 2013. – Электрон манба: <http://ftp.jrc.es/eURdoc/JRC83503>.
165. Манас. – Т.: Шарқ, 2019. – 523 б.
166. Муродов М., Эргашев А. Алпомишнома. – Т.: Мехнат, 2000. – 378 б.
167. Pingel F. UNESCO Guidebook on textbook research and textbook revision. – Paris: Braunschweig, 2010. – 489 p.
168. Қуръони Карим ва ўзбек тилидаги маъно таржималари. (Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф таржимаси). – Т.: Шарқ, 2008. – 697 б.
169. Smart A., Jagannathan Sh. Textbook Policies in Asia: Development, Publishing, Printing, Distribution, and Future Implications. – Argentina: Knowledge, 2018. – 439 p.
170. Working Group on Textbooks and e-Learning Resources Development: Main Report. 2019. – Электрон манба: <http://www.edb.gov.hk/attachment/en/curriculumdevelopment>.
171. Wilkens H. Textbook approval systems and the Program for International Assessment (PISA) results: A preliminary analysis. Volume 4. IARTEM e-Journal, 2011. – 63-74 p.